VIIMSI RAAMATUKOGU
1511 012379

Möödunud ööl oli nii [illegible] külm, et [illegible] tekid ümber jalanõude. Sain nöörist viisud ja [illegible] kindad.

Palju poisse on juba kõhutõvega haigla läinud. [illegible] on juba Aasia mulda puhkama läinud, eriti nooremad. [illegible] näen, kui vast teises ilmas kokku saame.

Igal õhtul näen teid unes, küll töötame [illegible] gi ennast petetult ja pisarad voolavad üle palge [illegible].

Alati heljub väikese Elvi hääl minu kõrvus [illegible] palub, samuti abikaasa ja Ema. Praegu on küll nii [illegible] segavad kirja panemast.

EDUARD VAHTER

Istume tule ääres. Tulel keeb supp. Kostab leegi praksumine ja meeste õige vaikne sosin. Eemalt pole kuulda muud kui mägioja vaikne vulin. Mööda lendavad mesilased, nende sumin sulab oja ja ritsikate laulu. Vaikus on siin kohutav. Me ju ei või liikuda elamute piirkonnas, sest oleme põgenikud.

Jah, oja vulin, see paneb igatsema rahu ja vaikuse järele omal kodumaal. Olla Eestis, eesti kodus öös ja rahus.

KIRILL SARV

Jaan Ellon

Võõra väe vangid

JAAN ELLEN

VÕÕRA VÄE VANGID

ESIMENE RAAMAT

KUSTUTATUD
13. 07. 2026
Viimsi Raamatukogu

TALLINN 2002

82-94
E 56
Pealk.

Kujundanud Endel Palmiste

KUSTUTATUD
13. 07. 2026
Viimsi Raamatukogu

ISBN 9985-78-446-4

© Jaan Ellen, 2002

ESIMENE OSA

KÕIK LOODAVAD TULLA TAGASI

Juuli 1941.

Pealinna tänavail sammuvad noored, kes lähevad vastu tumedale tulevikule. Nad sammuvad sirgete ridadena, näos peegeldumas kindlus ja uhkus. Hoolikal vaatlemisel võib siiski lugeda nende silmist väsimust, tülpimust ja vaikivat kurbust.

Ja neid vaatlejaid polnud vähe. Kõnniteed olid täis inimesi, kes vaikides, taskurätikutega lehvitades ja pisaraid pühkides jälgisid mööduvaid poistekolonne. Sekka kostus ka mõni julgustav hääl.

Julmalt rööviti poistelt kodud ja vanematelt pojad. Häbematult tungiti tuppa, et anda kätte kutse, mis kohustas poisse astuma punaarmeesse.

Öö olime veetnud lauluväljakul lageda taeva all külma ja vihma käes, nüüd sammusime teadmata kuhu.

Raudteejaama asemel viidi poisid hoopis sadamasse, kus nad laaditi kolmele suurele kaubalaevale, et saata eesti nooruse paremik suurele laiale Venemaale. Vahetasime mahajääjatega, kel oli õnnestunud pääseda läbi miilitsaaheliku sadamakaile, veel mõned lahkumissõnad. Siis hakkasid laevad "Tõnu", "Ella" ja "Mare" liikuma.

Võimsalt kõlasid laulud ja kaua veel lehvisid mahajääjate taskurätikud. Mõnegi vist muidu mehise poisi silmis võis märgata pisaraid, mida asjatult püüti tagasi hoida.

Laev "Tõnu" on kaubalaev, mille ülemisel poordil istuvad tõsiste nägudega relvastatud mereväelased.

Laevalagi oli must, kõikjal vedeles igasugust prahti, mis tegi läbipääsu ühest kohast teise võimatuks. Ka laeva sisemus polnud parem. Pimedas laadungiruumis, mis oli täis Tallinnast väljaveetavaid kaupu, lamasid hunnikus evakueeritavad vene naised, imetades lapsi, kelle kisa hakkas kõrvadele. See pidi olema poistele magamis- ja elamisruumiks, suur osa poisse aga vedeles üksteise otsas laevalael.

Kesköö paiku hakkasime vaatama endile magamisasemeid. See polnud lihtne. Laevalagi oli kaetud magavate inimtompudega. Kõikjal võimalikes kohtades oldi endale magamiskohti soetatud. Laeva sisemuses

aga magati üksteise otsas pakkidel ja kaubaga segamini risti-rästi. Kuid seal oli ka poisse, kes ei saanud unele mõeldagi. Nad tagusid hoolega "Atsi" ja oli kuulda, et mõni on võitnud 5–6 tuhat rubla, teine end hoopis paljaks mänginud.

Et aga magama pidi, siis rajasime endile laeva ahtris lapikese maad ja heitsime õlisele põrandale. Õnnekombel läks korda pool keha presendinäru alla poetada ja pärast lühikest mõtiskelu kodustest ja muust vajusidki silmad kinni. Pole raske kujutleda, milline see magamine võis olla kõval põrandal, pea all mingi konarlik seljakott. Juts magas ühel pool, Tammik teisel.

Esimene, kelle kontidele selline magamine liiga hakkas tegema, oli Juts. Kirudes ja hambaid lõgistades ajas ta end üles. Kuulsin seda läbi une ja püüdsin oma surnud vasemat õlga asendada paremaga.

Kell 4 ärkasime ka meie Tammikuga. Külm oli, kuid sellest sai varsti üle, kui ronisime üles sooja korstna juurde. Laevalael magasid ikka veel need, kes kuidagi olid saanud soojema teki alla. Mõni oli koeramoodi rõngas end korstna vahele toppind, teine tukkus istudes laevaninas. Oli ka muidu ringilonkijaid, kes hambaid lõgistades püüdsid endile sooja teha.

Nüüd istun üleval korstna hooval, lasen sooja tahmast õhku vastu nägu voolata. Nii vähemalt ei tungi külm üdini.

KALJU UIBO

1941. aasta juulis ja augustis vedasid laevad-rongid tuhandeid noori eesti mehi kodust ida poole. Teel ja võõral maal valasid paljud punaväkke mobiliseeritud väikestele lehtedele või peatuskohtades soetatud märkmikku oma süveneva ängi ja vaibumatu igatsuse kõige selle järele, mis oli neile kallis, kuid nüüdsest kättesaamatu.

Ent meeste arreteerimise järel päevikud ja saatmata-poolelijäänud kirjadki kas põletati või peideti salakappidesse, mille juurde polnud poole sajandi jooksul pääsu ühelgi silmist kadunu lähedasel. Ainult mõni päevik ja kiri on jõudnud hiljem mõrvatute või töölaagreisse määratute sünnimaale – neid lugesin Eesti Riigiarhiivi filiaalis Tõnismäel.

2. j u u l i l kell 2 oli kogunemine Tallinnas laulupeo platsil. Rahvast saatmas oli rohkesti. Õhtul ootasin ärasõitu, kuid jäi millegipärast sõitmata. Vihmane öö, poisid rõõmsad.

3. j u u l i. Ilus hommik. Osa poisse viidi laevale. Olin 4 tundi hüppes linnas, nägin Elvit veel viimati.

4. j u u l i. Tuju hea. Õhtupoolikul laevale minek suurte isamaaliste lauludega. Tänavatel noored kui vanad, võõrad kui tuttavad nuttes saadavad laevale. Siis, kui kõik laeval ja trossid lahti tehtud, kõlab meie eestlaste vana laul "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" täies pühalikkuses. Öö kella kolmeni veetsime reidil, siis algas reis Leningradi poole.

5. j u u l i. Hommik vaikne, tuul tasane, meri sile. Kõigil hirm merel rünnaku pärast, aga uudistavad, kunas saab Leningradi, ning tunnistavad rannajoonte järgi asukohti. Laulud, naljad. Magamine käib osal kaubaruumis, kus looma õlikoogid, millel lesisime kui sulgpatjadel.

Õhtul kella 8 ümber kõlasid auriku viled ja siis toppas laev, päästepaat laskus merre. Kuuldus, et keegi oli merre hüpanud ning enda uputanud. Kaotasime sellega aega, teised laevad sõitsid mööda, nüüd püüame teistele järele sõita. Õhtuks jõuame Kroonlinna reidile, kus ööbime.

8.–12. j u u l i n i sõit Leningradist Uljanovskisse suuremate viperusteta. Suured veinijoomised ja poiste mahajäämine ešelonist. Maastik on muutunud ilusamaks, aga seevastu ilusaid naisi on vähe. Tammemetsad, linnad alla keskmise, külades paistab õlgkatusega maju, raudteed on palju ja sõjapõgenikud igast kandist – Leedu, Läti, Valgevene ja Soome piiri äärest. Leedukad ei ole just viga välimuselt. Suured söögisabad.

13. j u u l i õhtul kell 6 hakkasime sõitma rataslaeval "Odessa" Volgal ülespoole Kaasani. 14. hommikul läbi linna laagrisse.

KARL SAAG

Kes hüppas merre? Praegu ma selle poisi nime ja päritolu ei tea, võib-olla ei saa eales teada. Ei ka tema elukäiku ega mõtteid. Kas soovis ta oma viimse teoga kuulutada: ma ei hakka iialgi kaitsema okupante, kes tungisid alatult mu sünnimaale?

Kas tema lähedal seisnudki õieti mõistsid, mida tahtis lainete alla kadunu öelda? Karl Saag kirjutas, et poiss oli hüpanud merre ja enda uputanud, kuid Evald Tammpuu toimikust leidsin kodustele saatmata jäänud kirjakese, milles on ilmselt samast sündmusest juttu kui õnnetusjuhtumist:

"Tervist!

Oleme õnnelikult Leningradis. Sõtta minna meil ei tule, hakkame aega teenima. Meil tuleb veel sõita rongil 5 päeva, siis kirjutan pikemalt. Sõit läks muidu hästi, ainult reedel üks poiss uppus ära.

Teid tervitades Evald"

Üsna vähe jäi puudu, et laev, mis oli väljunud Tallinnast 6. juuli õhtul, oleks koos noormeestega merepõhja vajunud. Läänemaalt Piirsalu vallast pärit Raimond Melliste kirjutas:

"7. juulil kell 12 päeval läks laev miini otsa Kunda sadama lähedal. Siis tuli laev "Aegna" ja viis meid Leningradi, kuhu jõudsime 9. juulil kell 7 õhtul."

Kuuskümmend aastat ajahambale vastupidanud, küll veidi tuhmunud pliiatsisõnast õhkub mitte ainult kirjutaja enda, vaid ka eakaaslaste salasoove ja unistusi.

Kohati tunnen päevikuid lugedes, justkui oleksid noored mehed sisimas aimanud, et varsti ootab ees sootuks midagi hirmsamat kui lühikese ajaga senikogetu, nad ei näe kodu enam iialgi. Võõral ja vaenulikul maal ruttasid nad oma tähelepanekuid, igatsusi ja kartusi kirjasõnasse valama. Vaevalt keegi seejuures mõtles, et üsna varsti võetakse talt päevik kui "asitõend" käest ja viimane kui rida tõlgitakse vene keelde.

27. j u u l i l kella 23.30 ümber lahkusime Pirita teelt 12. Tee servadel naisi ja üksikuid mehi. Omnibussid venisid mööda aeglaselt. Akendest lehvisid valged rätikud ja viipasid valged käed. Need olid eesti naised, täis eesti vaimu. Rivis sammujate poolt lasti elada eesti naisi. Hüüded: jällenägemiseni!

Sadama-jaama käänakul kahel pool naiskooli õpilased ülessäetud rivis. Sügav mälestus. Nüüd teadsime, kuhu viib me tee. Veel mõned sammud Eestimaa pinnal. Veel mõned minutid hingata sünnimaa kosutavat õhku.

Kõik nad loodavad tulla tagasi. Loen seda nende silmadest. See on üsna inimlik, kuid see pole ju võimalik. Võib-olla ka nende ridade kirjutajal endalgi pole tagasiteed.

Mahutati laeva nr. 25. Hiljem tegime laeva päritolu kindlaks – Gaida Riga sadamast.

Alustasime peaaegu peegeltasasel merepinnal sõitu 29. juulil kell 03. Eesti mehi läheb vastu tundmatule maale ja tundmatule saatusele. Nii purustatud on rahva saatus.

Imelikuna tundub lamada laeva põhjas. Üles tekile ei lasta. Laeva põhjas: suitsuotsi, tuletikke, paberit, kalasoomust, liiva, rukkiteri, jahu, toidujäänuseid, tikutopse, suitsukarpe, munakoori, muud prahti ja muidugi kärpe. Siin põrandal magavad eestlased, kaasas kõigil purustatud elu.

KIRILL SARV

Muidugi lootsid ja soovisid kõik noored mehed tulla koju tagasi, kuid juba mõne kuu pärast neelas Venemaa muld kümneid eluteed alustavaid poisse ja täisjõus mehi, kes rindele ei jõudnudki. Õigemini – neil ei lastud sinna jõuda!

Lubagem siis viimaks ometi – 6 0 a a s t a t h i l j e m! – vägisi sünnimaast väljarebituil teatada kõigile, kes soovivad veel kuulda, mida nad nii väga tahtsid kuulutada kodustele. Vähesed lausa imekombel säilinud päevikud, mida totalitaarne punaimpeerium kaua-kaua varjas kirjutajate omaste eest seitsme luku taga, on ehedad ajalooallikad, mis väärivad päevavalgust nagu meeste eneste valus saatuslugugi.

Loodan, et ammuste ülestähenduste lugeja mõistab, miks mõrvatute ja töölaagreis hukkunute omaksed ei tohtinud päevikutesse pilkugi heita.

KES ME ÕIETI OLEME?

Juba Eestis ja teekonnal näitasid venelased mobiliseerituile koha kätte.

Kalju Uibo ei olnud ainus, kes kirjutas lauluväljakul lageda taeva all külma ja vihma käes möödunud juuliööst.

Kolmapäeval, 2. juulil kell kaks jättis 19-aastane Aksel Sarapik jumalaga teda saatma tulnud sõpradega ja läks lauluväljakule. Tema toimikust leidsin kirjakese Ülo Kadajale:

"Ülo!

Kui sa ära läksid, algas õudne ootamine näituseväljakul. Meid kõiki käsutati jaoskondade kaupa rivisse, kus ootasime vihmasajus tund aega. Olime läbimärjad, kui poisid ükshaaval hakkasid rivist ära vajuma. Venelased nägid, et kauem enam poisse nii ei oleks suutnud hoida lageda taeva all õudse vihmasaju käes.

Kuhu minna selle õudse saju eest? Ja päälegi algas meil märgades riietes peagi külm. Läksime vihma eest varju näituseväljaku kuutidesse ja ööbisime seal nagu sead põhus."

Kümned ja kümned noormehed julgesid pärast kutse saamist varju pugeda ega ilmunudki kogunemiskohta. Maal oli võimalusi end varjata märksa rohkem kui Tallinnas, ehkki nii siin kui seal ajasid hävituspataljonid mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid taga, osa neist tabatigi.

Rägavere valla Lavi külast pärit 19-aastase Ott Everti kaustikust loen:

"Sõitsime kodust välja 3. juulil Täitesaatva komitee käsutusse. Meid pidi ilmuma komiteesse 52 kutsealust, aga ilmus ainult 20. Kaheksa hobusega viidi meid Rakvere rahvamajja. Seal kuulasime Naabri kõnet, kus tehti selgeks Saksa vägede "koledad" teod.

5. juulil saadeti pooled poisid Narva, Rägavere omad jäid, üks auto jäi tulemata.

Magasime segamini, kus keegi sai. 6. juuli hommikul kutsuti kohe saali ja hakati pinnima, kes on visanud munaga rahvamaja viisnurka. Viskajaid mitte leides kirjutati üles kõik, kes magasid saalis.

7. juulil öeldi Narvas, et Salla valla "rohelise passi mehed" olevat kinni püütud. Piiril ei olnud meie paberid korras."

Päevikud tunnistavad, et paljud noormehed taipasid kohe, mis neid ees ootab. Tartumaalt Veski vallast pärit August Tartes, kes töötas Tamsalus ehitajana, kirjutas pärast kutse saamist lehekesele:

"Õudse punetava kettana vajub hõõguv päike vaikusesse tardunud metsa taha, nagu teades, et on tulemas öö, mis on täis õudusi – varitseb surm, närtsitades noori inimelusid. Kuid mille eest? Selleks, et oleks suurtel "käuladel" parem elada, et nad võiksid elada piiramatut elurõõmu tundes, mida rohkem ohvreid nõuab kõike hävitav sõda.

Oleme me tõesti siis need, keda tuuakse ohvriks Marsile – keda võib halastamatult sundida hävitama teisi, et ka ise pärast saada hävitatud?

Kuid ei. Ei veel. Lai on mets, mis võib meid veel kaitsta. Ei saagi enam rahus kodus olla, pean juba täna esimest päeva asuma "jäneste polku". Algavad päevad rahutud, ärevad. Kuid siiski täis tegutsemisiha, oodates aega, mil avaneb võimalus ka enesel asuda senise kurnaja vastu."

August Tartes pages küll metsa, kuid hakkas kartma, et hävitajad leiavad ta kätte, ja tuli paari päeva pärast välja. Ei jäänudki 1918. aastal sündinud noormehel muud üle kui alustada koos teistega "reisi" tundmatule maale. Mida ta teel märkas ja mõtles, sellest on arhiivis säilinud värvikas sõnapilt:

"Esimene peatus on Tapa, kust nii mõnigi läheb "lennuväkke". Püssis oleme peaaegu terve päeva. Õhtu eeli alustame sõitu. Rong peatub järsku Vaivaras, andes hädavile ning peale selle algab võitlus "lennuväe" ja rongi vahel. Siin kaob kümneid poisse, minnes üle "lennuväelasteks".

28. j u u l i. Kell 02 läbime Eesti – Vene piiri. Mida näeb silm suurel "kodumaal", on haletsemisväärne. Igal pool, kuhu vaatad, on viletsaid maju, igati längus, iga silmapilk varisemas.

Läbime Kingissepa, mis seisab varemetes. Pommidest on rongid purustatud – mõned tundmatuseni, roopad segamini paisatud, veel mõnestki rusuhunnikust tõuseb suitsuvine.

Kogu tee äär on pommiauke täis, telefoniliinid purustatud. Järgmine asula või jaam on purustatud kohutavamalt kui Kingissepp. 3 või 4 rongi on sodi, ainult kõverdunud raudosad on järele jäänud, puuosad on põlenud või jälle eemale laiali paiskunud, põlenud majadest ainult rusud ja varemed.

31. j u u l i. Möödudes juba Leningradist, kaovad pommitused, aga et elu suurel kodumaal paraneks, pole märgata – viletsus lasub kogu maal. Jaamad, kus peatume, on kerjajaid täis, kuigi sõdurid ajavad eemale, mõjub see vähe – sest nälg on suurem kui midagi muud, mis ajaks eemale neid nälgijaid. Egas isegi just palju paremad pole, juba neljandat päeva pole meie toiduks muud kui leib. Ainult täna õhtul saime esimest korda korralikku toitu – suppi ja tangupudru.

1. a u g u s t. Kell on juba peaaegu üks, kuid süüa pole veel midagi saanud. Jaamades, kus peatume, pole ka raha eest söödavat saada, sest leib on tsekiga. Piima veel saaks, see on ka säärane imeline, et polegi tal õiget maitset, kuid maksab neli rubla liiter. Kali on 50 kop. klaasitäis.

2. a u g u s t. Pole suutäitki veel söönud. Viimaks ometi saan ühest jaamast osta tükikese keedetud loomaliha ja 3 hapukurki, mis maksavad kokku 4 rubla. Lubatakse küll, et antakse õhtul sooja sööki, kuid teadmata seegi. Kell 8 õhtul seisame jaamas, nime ei tea, sest siin pole nagu meil on igal jaamal oma nimi – vaid on peatuste või õigemini jaamade tähistuseks järjekorra numbrid.

3. a u g u s t. Kirovis. Kell on 5 hommikul, saame ka süüa üle hulga aja. Varsti algab sõit edasi. Kotlassi on 360 km, kuhu kolistame terve päeva.

4. a u g u s t. Ähmane hommikuvalgus tungib vagunisse, kui ärkan. Kotlas. Lahkume uutesse kodudesse. Meid on umbes 3 000 meest. Rivistatakse üles, kus saame ka esimese "ristimise". Tõuseb tugev äikesepilv, kallates vett kui ämbriga, nii et oleme läbimärjad, kui saame ruumidesse. Päev muidu möödub päris kenasti, käime jões suplemas ja longime ringi. Kaugemale just minna ei tohi, on ju oma piirkond, kus võime liikuda. Ainult mis vilets on, see on söök, saame kaks korda päevas. Harilikult kalasupp ja pudru.

5. a u g u s t. Jaotatakse rühmadesse. Olen 3. roodu – 225 meest, 1. rühma – 75 meest, 2. jaos – 25 meest.

6. a u g u s t. Tehakse esimene riviõppus, mis kestab 4 tundi, ja siis sauna – esimene, mis on ka enam-vähem korralik Venes.

Muidu päris kenad kahekordsed puumajad, kuid puuvundamendid, mis teeb nende eluea lühikeseks. Tänavaid pole ollagi, on midagi säärast, mis nägin tee ääres pommidest purustatud kohtades. Selle paari tuhande kilomeetri sõidu jooksul ei näinud ühtegi maanteed, mis oleks kas või säärane olnudki nagu meie teise klassi maanteed – olid säärased nagu meil põlluteed."

MAAPOISS PÕLLUSERVAL

Enamik noori mehi polnud varem üle sünnimaa raja õieti pääsenudki. Nüüd viidi neid priiküüdiga järjest sügavamale võõrale maale, mida nad pidid ilmtingimata tunnustama kui oma kodumaad. Mõistetav, miks mobiliseeritud silmitsesid uudishimuga nii möödalibisevat maastikku kui ka inimeste askeldamist riigis, mille võimsusest ja rahva õnnelikust elust olid ajalehed aasta jooksul iga päev pasundanud.

Ent see, mida nüüd silm nägi, tundus lausa uskumatu – Venemaa pale ja inimeste elujärg erinesid väga palju punase propaganda maalitud pildist.

Avan taas Ott Everti kaustiku:

"Kingissepas korjati kõigilt ära soome pussid. Suur veepuudus."

Tõsi mis tõsi: tol suvel tundsid tuhanded Eestist väevõimuga Venemaale viidud – ükskõik, kas neid küüditati või mobiliseeriti! – puudust mitte ainult leivast ja muust toidust, vaid ka joogiveest. Kuidas 14. juunil vagunitesse topitud mehed janu käes vaevlesid, sellest olen esitanud diloogia "Kuhu kõik nad jäid?" teises raamatus endise Urvaste valla konstaabli Ain Tiganiku mälupildi: kui rong seisis Sverdlovski jaamas tagavarateel, kloppisid mehed vaguni ustele ja nõudsid juua, janu oli nii piinav, et kellelgi ei tulnud meelde toitu küsida – kuid vett ei toodud neile ikkagi.

Ott Evert aga kirjutas mõni nädal hiljem rongis teel Leningradist Moskva poole:

"Igal pool on vesi hirmus paha. Mõnes kohas sodine nagu solk, mõnes kohas kibe."

Midagi meeliköitvat ei puutunud talle silma teel Uljanovskisse:

"Igal pool lagedad väljad, maju on harva mõne jõe või järve ääres. Poode kusagil ei ole, midagi osta ei saa. Ainult jaamades jooksevad väikesed poisid ja tüdrukud, müüvad maasikaid ja piima. Majade juures on näha kitsi. Vee- ja toidupuudus annab tugevasti tunda. Inimesed käivad vedurist vett viimas."

Uljanovskist sõitsid mobiliseeritud laeval Kaasanisse, linna lähedal algas laagrielu. Seal kirjutas Ott Evert lühikese teate kodustele – seda lugesid vene keelde tõlgituna aga üksnes need, kes sillutasid juba augustis poisile surmateed:

"Kallid kodused!

Praegu oleme Kaasanis ja teeme rivi. Süüa saab hirsi ja tatra pudru ja kui juhtub, et jääb pudru üle, siis tehakse sellest suppe. Leiba saab umbes pool kilo päevas. Viljad kolhoosi põldudel on sama harvalt külvatud nagu meil pannakse kartuleid ja sama lühikesed."

Kodust kaasavõetud vihikust paistab ärksa vaimu ja terase pilguga maapoiss, kelle tähelepanekuid ei raatsi jätta arhiivitolmu. Rivi- ja poliitõppuste vaheajal oli Ott Evertil veidi mahti isegi põlde vaadata:

"Meid saadeti külla õlgi tooma. Vene külas polnud näha ühtegi uut maja. Ühel majal olid aknad värvitud, mille peale poisid lõid risti ette.

Panin tähele, et keskealistel venelastel ei ole ühelgi hambaid, oli kuulda, et need on välja tulnud nälja ajal.

Öösi katsusin valvekorras oleva tatarlasega juttu teha. Tema küsis minult, kas meil jahu müüa on. Vastasin, on küll. Siis tema ütles, et nendel on suur leivapuudus.

Kui 1. augusti varahommikul jõudsin köögi juurde, nägin, et see tõsi on, mis poisid rääkisid: kööki vjidi nülitud hobune, kel olid pea ja jalad põlvedest saadik ära lõigatud.

Siin on maapind savine ja vihma vähe. Põldu haritakse haruldaselt vastumeelselt. Eile vaatasin, et peaaegu kõik rukkipead on tühjad. Päevalill on umbes pool meetrit pikk, kaer 30 cm. Ristikhein on harilik, aga seda ei niideta, ei tea, millal, sest praegu on rukkiniitmise aeg, aga tema seisab niitmata äraõitsenud põllul.

Lina on külvatud jagude kaupa, üks tükk on juba ära kuivanud, teine paras kitkuda, kolmas hakkab alles õitsema. Kapsal pead ei olegi, ainult suured laiad lehed.

Nisu on rahuldav, ainult ilma teradeta, aga neid teri, mis seal veel leida on, on pandud lapsed valvama, et linnud ära ei sööks. Lapsed käivad ümber põllu, kisendavad ja peksavad puutükke vastamisi. Vanemad lapsed veavad nööri üle põllu ja murendavad sellega vististi viimase kui tera ära. Vanemate inimeste jutu järgi annab põld tänavu suure saagi, mida ei ole tulnud ette 30 aasta jooksul.

Kartuleid on mõni väike lapike ja seegi vilets. Teda mullatakse nii: poiss istub hobusel seljas ja juhib, mees ajab vagusid. Vagusid enne ei ole, sest kartul on pandud kündmise ajal künnivakku.

Loomadest on siin peaasjalikult kits, lehm, hobune, lammas, koer ja üksik siga. Inimene on must nagu neeger ja riides nagu meie pool haruldaselt vilets pätt.

Süüa saab sekiga kolhoosi köögis, kusjuures mõnigi mees jääb ilma. Leib tehakse samuti kogu kolhoosile korraga. Toiduaineid müüa ei ole. Nüüd saan aru, miks oli jaamades, kust läbi sõitsime, poeuste taga nii suur tung."

VOLGAMAA KONTRASTID

Kalju Uibo avas taas kaustiku 14. juulil jõelaeval "Lomonossov":

"Eile õhtul jätsime Uljanovski sünged kasarmuhooned selja taha ja sammusime rivis Volga poole. Meeleolu oli kõigil tume, sest polnud me ju saanud tervel päeval õieti süüagi ja oma nüüdsest reisisihist ei teadnud me midagi. Siber, Vladivostok, Astrahan, Uural ja Põhja-Vene – need olid mõeldavad kohad, kuhu meid võidi küüditada.

Linna kohale oli langenud pime lõunamaine öö. Tänavail liikusid vaid üksikud inimesed. Algul sammusime vaikides, kuid nii võis tuju ainult halvemaks minna ja seepärast alustasime marsilaule. Võimsalt kõlas suure Venemaa südames "Õnne, Eesti". Aknad avanesid ja imetledes jälgisid unest äratatud elanikud sirgeid poisterühmi.

Pärast tund kestnud marssimist tolmustel ja konarlikel tänavail jõudsime Volga äärde. Oli jälle üks järjekordseid ilusaid lõunamaa öid. Parajasti oli kuuketas jõe kohale jõudnud ja peegeldus otse kullakalt läigeldes jõevoogudes. Jõel ja jõe ääres vilkusid sajad tulukesed, mille keskel võis eraldada tumedat Volga raudteesilda. Kaua oleks võinud jälgida öist jõepanoraami, mis manas kujutlusisse ka suure tükikese tsiviliseeritud maailma, Doonaud, Budapesti, Reini. Aga olime niivõrd näljased ja väsi-

nud, et vaevu jalgu lohistades suutsime end jõel ujuvasse ooteruumi lohistada.

Seal õnnestus meil isegi pisut kehakinnitust saada. See koosnes küll ainult ühest kotletist ja paarist kuivanud vanast pirukast, mille hind oli üle ootuste soolane. Aga küllalt mainimisväärt asjaolu on see, et üldse saime midagi orgaanilist hamba alla.

Peagi leidsime sobivad kohad ooteruumi põrandal ja uinusime.

Hommikul astusime "Lomonossovile" ja kohe algas ka reis pärivoolu. Nüüd istume laeva pardal, mõtleme ja unistame. Vaatleme kõrgeid kaldaid ja silme ette tuleb Rein. Miks ei võiks ka need Volga-äärsed looduslikult kaunid maa-alad olla sama korrastatud kui seal. Selle asemel aga näeme ilusa valge reisijatehoone kõrval viletsaid hurtsikuid, mille seinad ja katus vaid tugede najal ülal seisavad.

Püüame ka midagi paremat leida. Ja ka seda leidub kõigest hoolimata. Esimene asi, mis meile tõsiselt meeldib kogu Venes, on jõelaev "Lomonossov". See on valge kolmekordne jõelaev, mille puhtus otse hämmastab meid. Kõikjal paksud vaibad, seinad maitsekalt tapetseeritud, pehmed istesohvad ja toolid, raadio, söögisaalid.

Unistame. Kujutleme, milline õnne- ja mõnus rahulolutunne valdaks meid siis, kui oleksime vabad."

Neli päeva sõitsid Kalju Uibo ja tema kaaslased Volgal, laevalt astusid nad maha Kamõšinis.

"Rivistusime sadamas, pärast mitmekordseid istumisi ja püstitõusmisi nagu alati hakkasime liikuma jaama poole. Kamõšin on väike linnake. Linna läbides ei kohanud me varase hommikutunni tõttu ühtki inimest. Kuid jõudnud ühele väljakule, mis varem võis olla turuplatsiks, leidsime suure hulga käratsevaid naisi. Peagi märkasime, et see on linna ainuke kauplus ja naised ootasid seal leivasabas.

Varsti jõudsime jaama, kus erakordse kiirusega saime kaubavagunid ja sõit algas lääne poole. Maastik oli siin hoopis vahelduvam kui varem Moskvast raudteesõidul. Kõrged mäed mõlemal pool raudteed vaheldusid sügavate orgudega. Lääne pool aga maastik tasanes ja peagi laiusid raudtee kõrval ääretud kolhoosipõllud. Püüdsime pilguga leida ka mõnd kombaini, aga neid masinaid, mida siin ohtralt pidi leiduma, ei näinud üldse.

Elamud on haletsemisväärses seisukorras. Katuseid, mis näisid olevat õlest, oli püütud parandada kõigi võimalike vahenditega: seal leidus

lappe puust, plekist, savist, aga hoolimata sellest olid need lagunenud ja auke täis. Seinad seisid püsti kuidagi tugede naal ja vaid üksikutel akendel leidus ees klaasi.

Õhtupoolikul jõudsime Balašovo kasarmusse, mis jääbki esialgu elu- ja õppekohaks.

Sammusime läbi kasarmu väravate, jäime istudes ootama korraldusi. Igalt poolt tulid meie poole kaltsudes ja paljasjalgsed lapsed. Imestades vaatasid nad eestlasi nagu Aafrika neegrid nende hulka ilmunud valget. Nähes, et neile midagi kurja ei kavatseta teha, astusid nad veel ligemale. Imestasid meie riietust, et oleme kõige uuemate riietega sõjaväkke tulnud. Nad ei uskunud, kui seletasime, et need olid vanimad, mida meil oli. Eriti imetleti eesti poiste saapaid ja käekelli, mille odavust ei jõudnud venelased küllalt imeks panna.

Varsti tervitas meid kasarmu ülemus ja avaldas oma heameelt, et eesti poisid nii üksmeelselt ja kindlalt tahavad minna fašiste hävitama.

Mõne tunni pärast viidi meid söögisaali. Juba kaugelt lõi vastik lehk ninna ja uksest sisse minnes oli tunne, et poed koopasse. Laudadel oli palju kärbseid, pind oli vaevalt nähtav. Õhk läpastavalt kuum. Istusime pinkidele ja jäime sööki ootama, kogu aeg kärbseid peletades.

Peagi kanti lauale suur kopsikutäis hirsiputru ja jagati kausid. Ei saanud aru, kas need olid pestud või mitte. Ääred olid paksult mitme nädala pudruga kaetud, kauss seest ja väljast rasvane. Siis jagati leivatükid.

Putru oma kaussidesse pannes sõime mõne pala ja lahkusime. Tunne kõhus polnud parem kui enne. Igasugune söögiisu oli tegelikult kõigil läinud.

Algas registreerimine, selgus, et 400 eesti poissi paigutatakse laiali 11 roodu.

Samal õhtul anti meile vormid ja käisime saunas. Selle kõigega saime valmis pärast kesköödi, sest iga asja juures tuli kaua oodata. Siis heitsime sineleis väljakule magama, magasime hommikuni umbes 4 tundi."

KIRJAD LEMMIKUILE

Kirovis, 16. juulil 1941

Tere, Koidu, mu lemmik!!!

Palun Sind, võta vastu mõned read, mis pühendan Sulle kaugelt võõrsilt. On mälestusi armsaid ja kalleid, üks kaunim kui teine, kuid kõige

meeldivamad mälestused oled jätnud Sina minu noorepõlve esimese süütu armastajana, kallis Koidu. Kas mäletad neid õhtuid hurmavaid ja unetuid öid, mil seistes käsikäes pilgud suunatud teineteisse ja tundes teise kirest lõõmavaid südamelööke.

Aeg kuri lahutas meid teineteisest, jättes vaid mälestused nagu unenäod läbi uduse loori, mis kattis meid nõidusliku vaibana varahommikusel viludal tunnil, rind tulvil teineteise õnnest, tuhandeist palavaist suudlusist, mida Su õrnad huuled mulle jagasid romantilise öö jooksul.

Nüüd olen sõdurpoiss ma ja Sinust kaugel, mu kallis Koidu. Õhtuti, kui hämarus täidab ilmaruumi ja tontlikud varjud roomavad mu ümber, seisad Sina mu pilkude ees, kui vaatan punetavat taevast läänepiiril. Sa jääd ikka ja alati mu juurde, kui kaugel ma iganes ka ei oleks. Pea meeles ka mind kodumaa radadel ning ära rikasta end uute seiklustega, sest tea, kui ükskord tulen

(Johannes)

19. juulil 1941. Olen peatuma jäänud Kaasanisse Tatari osariiki. Kaasani linnast eemal asub meie laager. Siin saame meie, eesti poisid, esialgse ettevalmistuse. Kliima on siin kaunis talumatu, päeval kohutav kuumus ning öösel yilu.

Kui jõudsime Kaasanisse, jättis too linn kaunis korraliku mulje, siin on isegi tramm ja kõik. Ka laager jättis kõigiti korraliku mulje. Olime jõudnud nagu surnuaeda, kõik on nii korrapärane ja ilus. Erilist rõhku pannakse meil puhtusele ja korrale, kuna meie kõik teame, et see on distsipliini alus.

Kui sa juhtuksid mind ehk "kogemata" nägema, siis ei tunneks mind kuidagi ära, sest juukseid ei ole mul enam ammugi peas ja vormis näen ma välja nagu eht venelane.

Tatari osariigis elavad väga imelikud inimesed, erinevad nad täiesti Euroopa inimestest. Ma ei saa just öelda, et oleksin kasvult pikk, olen tatarlaste hulgas siiski kaunis pikk koljat.

Sinust, lemmik, ei tea ma nüüd midagi, ma ei saanud Sulle isegi kirjutada oma aadressi ja ma ei saanudki seda teha, kuna ma ei peatunud kuskil pikemat aega. Nüüd aga jään siia vist mõneks ajaks ja kui oled kätte saanud minu kirja, siis kirjuta kohe. Võib-olla ehk õnnestub Sinu kiri kätte saada. Kui aga Sinult kirja ei saa, siis kaotan küll vist viimsegi lootuse.

Kaasanis 22. juulil. Jälle on möödunud kaks päeva, kuid minul pol-

nud kega Sinule kirjutada. Päevad mööduvad ikka üha suureneva igatsustundega, ruttu, ehkki peame tõusma kaunis vara, kell pool viis, ja päev on nii pikk. Siin on nii, et kui päike on loojunud, algab ka varsti täielik pimedus. Niisuguseid valgeid öid nagu meil Eestis siin ei ole.

Nagu mõnes seiklusromaanis, nõnda areneb ka minu praegune elu. Ikka tekib meie keskel küsimus, millal saame koju!

(Aksel)

KAHJU VENE TÖÖRAHVAST

Mida panid Eestist mobiliseeritud tähele teekonnal Uuralisse, sellest on arhiivis hoiul 28-aastase Kirill Sarve sõnapilt:

"31. j u u l i. Leningradi sadam. Mõne tunni laevas oleku järel maandusime ja varsti läksime välisauna. Pisut hiljem esines punaarmee laulu- ja tantsuansambel. Sadam nägi välja nagu laeva põhi, millel sõitsime. Lööme palatkasid üles.

2. a u g u s t. Juba kaks ööd Leningradis. Esimene sadamas, teine kaubaaidas.

3.–5. a u g u s t. Sadamast evakueeritakse naisi, lapsi, vanemaid mehi. Sõit Leningradist Moskva. Tihvinis peatus.

Möödunud elu on muutunud ilusaks muinasjutuks. Tundub, nagu poleks ma seda kunagi varem kuulnud. Iga kord, kui mõtlen, et mul on olnud möödunud päevi, tundub elu-muinasjutt uuena.

Bui jaamast saadud Pravda: Tallinnas tõuseb ikkagi punane lipp, sakslased taganevad.

Bui jaamas punane nurk Lenini, Stalini piltidega. Jaama ooteruumis naised, lapsed, kola – vististi sõjapõgenikud. Paremal kolm kaheveduriga rongi rauaga – rattaid, torusid, masinaosi. Muidugi ärasõit sõja eest.

6. a u g u s t. Kirovis. Kuulduste järgi Põhjas eestlaste koonduslaager piiratud traattõkkega. Kuuldus, et Tallinn on langenud sakslaste kätte.

9. a u g u s t. Slatoust. Laadime end vagunist välja ja asume jaama ligidale aeda. Terve pataljon, mees mehe kõrval. Vähese vee tõttu, nagu siin tavaks, edenes pesemine visalt. Esimest korda sõime täna kell 17. Maastik maaliliselt ilus, mäed mändide ja kuuskedega. Mõnel linna piiraval mäetipul lehtpuidki.

11. a u g u s t. Magasin öö telgis. Külm, udu valgus orgudesse.

12. a u g u s t. Olen kaotanud usu inimestesse ja nende õilsusse. Täna

tundub mulle, et oli parem olla laps ja just selles eas, mil kõik minus endas ja ümbruses paistis muinasjutuna.

Miilitsakomissar käis laagris ja soovitas, et linn meestest lahti saaks, tegevat propagandat.

17. a u g u s t. Kuuldused, et sakslased on Moskva eeslinnas. Lahingud käimas. Viimaste päevade vältel on hõrenenud arusaamatused miilitsate ja meie meeste vahel. Öised pummelungid kestavad. Kaevame mustavee torustiku kraavi. Viilijaid palju. Toitu – leiba müüake laagrist ja ka suhkrut. Täna käis üks vanamees ühes meiega söömas – noolija.

18. a u g u s t. Öö vihmane, telk sajab läbi. Linnas väikesed poisid passivad meie mehi. Muidugi sellepärast, et lasta arreteerida.

19. a u g u s t. Jälle kraavis. Tuju kehv. Kuuldused, et viiakse Siberi poole. Nägin und, et olen kodus võõraste inimestega. Naist ja last pole unes näinud.

Rongid Moskva poole ja tagasi, nii et vahet polegi. Kuuldused Leningradi ja Moskva langemisest. Rongide müra ei kustu.

Kahju vene töörahvast. Tassivad koju seljas puid, heina, korjavad marju. Eriti rohkesti on maasikaid. Naised – laps käekõrval, teine süles, kolmas sündimas.

Kuuldused, et Inglismaa ja Saksamaa vahel on käimas läbirääkimised ja Ameerika ei toeta Venemaad. Jaapan sõda ei taha, Türgi algavat sõda Saksamaaga.

Janunen kunsti, tahan kirjandust, muusikat, siin seda pole."

NOPPISIN SULLE ÜHE KANNIKESE

Evald Tammpuu kirjutas juulikuu teisel päeval märkmikku:

"Täna on siis saabunud see kaua kardetud päev, mil pean minema punaarmeesse. Noh, küll rabas läbi, kui teada sain."

Evald Tammpuu oli sündinud 13. augustil 1921. Tema ema Anne ja isa Eduard, samuti 19-aastane õde Maimu elasid Meleskis.

Jõululaupäeval 1940 oli Evald abiellunud Tallinnas Maimu-Kristiine Jalakasega.

Mida nägi-mõtles ta teekonnal ja Kaasanis?

"3. j u u l i. Täna oleme juba ühe öö lageda taeva all maganud. Loodan, et mu armas naisuke tuleb.

8. j u u l i. Kell 11 oleme poolel teel Leningradist Moskva. Pidime

KUSTUTATUD
13. 07. 2026
Viimsi Raamatukogu
Viimsi Raamatukogu

saama süüa, aga ei saanud, ei ole mingit korda. Lähme edasi teadmata suunas. Kunas süüa saab, ei tea.

9. j u u l i. Päike kõrvetab juba võimatult palavalt.

12. j u u l i. Oleme Uljanovskis, tuleb edasi sõita, ei tea, kuhu. Maitsesin täna ka Vene õunaviina, oli viimane rämps, nälgind olekus hakkas pähe. Ei tea, kas näeme kunagi armast Eesti kodumaad.

13. j u u l i. Oleme laeval teel Kaasani. Haruldasemat joomingut ei ole ma veel joonud, terve laevatäis oli purjus. Andsime venelastel kõvad ankiiti, nad said väga hästi aru. Kord on kehv, oleme alati poolnäljas, päevas saab 1 kord süüa.

Oodaku nad, kuradi vereimejad, küll tee mehed kokku viib. Kas surm või vabadus.

17. j u u l i. Olime lõunal, ei saanud süüa. Mõned said natuke pudru ja leidsid, et pudrul olid kondid sees. Saime ka oma vormid kätte, mis on neilt meestelt võetud, kes neid enam ei tarvita, olid kuuliauke täis.

18. j u u l i. Täna oli meil suur sündmus. Ajalooline. Eesti poisid pandi kõik ühte roodu.

Oleme hädas araabidega, on igavesed sead. Tuleb magada lageda taeva all. Ilmastik on siin kehv. Öö on külm, päev palav.

19. j u u l i. Magame jälle lageda taeva all. Hakkab vist vihma sadama. Ajaviiteks mängime tominot. Olen võitnud juba 10 rubla. Õhtu süüa ei saanud.

20. j u u l i. Oleme siiamaani metsa all olnud. Läksime sauna, mina küll ei julgenud minna. Tataarid kõndisid ringi ja mädanesid. Tahtsin ära minna, saadi kätte ja saadeti tagasi. Aga läksin jälle tagasi.

Oleme näljas ja otsime poode, et saada midagi söödavat, aga poed on tühjad. Nüüd viidi meid jälle teise kohta, telgi ase on, aga telki ei ole. Näis, kuidas tänase öö mööda saata saab, kui vihma sajab, siis oleme läbimärjad.

21. j u u l i. Pöörane igatsus on kodu järele. Ei tea, kunas saab näha oma armast naisukest ja kodu.

22. j u u l i. Täna täpselt kuu aega tagasi hakkas sõda. Praegu on poliittund. Poisid on kõik unised, ei viitsi kuulata. See on rohkem naljategemine. Me ei saa vene keelest aru, sellepärast räägitakse tõlgi läbi, võtab palju aega ja see on meile kasulik. Saime rivitrilli, olen väsinud kui laip. Kõht on tühi, eks näis, kunas saab süüa.

Poistel on praegu paljudel kurgud valusad ja kinni seotud. Kui saaks ometi kord inimesena elada. Kord on väljakannatamatu. Täna jätsin suit-

setamise maha. Näis, kaua kannatan, kas läheb korda. Praegu loetakse meile, kuidas tunnimees peab käituma.

Noppisin sulle ühe kannikese, kallis naisuke. Tahaksin nii väga olla sinu juures. Mitte midagi ei ole armsamat kui viibida praegu sinu ligiduses.

Kell 5 õhtul. Olen juba 2 tundi sööki oodanud, näis, kas tuleb veel kaua oodata.

Kallis naisuke, ainus lohutus selles raskes elus on see, et sa oled mulle truu. Huvitav teada, mida sa praegu mõtled. Kas oled minust samal arvamisel mis varem. Õhtuti, kui heidan magama, olen teki all ja vaatan taevas tähti, siis mõtlen, kas ka sina vaatad samu tähti mis minagi, kas sa istud üksi kuskil väljas ja mõtled minule või jalutad kellegagi.

Kõige raskem selles raskes olukorras on, et pean viibima sinust eemal ja ei tea, mida teed sina. Aga ma lohutan ennast sellega, et kui sa lähed kellegi teisega, siis sa mind ei armasta ja varem ehk hiljem oleksid teinud ikka seda. Ma loodan, et see väike armas raamat, mis on minu armas seltsiline selles raskes olukorras, millesse panen omad mõtted, sattub kord veel sinu kätte, kui mind enam ei ole, siis tead nii mõndagi, mu armas naisuke.

23. j u u l i. Ei saanud hommikul õieti süüa, oli vesine hernesupp ja jõime vett pääle. Nii on meie elu. Praegu õpime Vene vintpüssi, on ometi üks huvitavam tund.

Kell 8 kukkus üks mees rivist maha, ainult tema sai arsti juure. Ainult need saavad arsti juure, kes minestavad, aga muidu võid sa olla kas või suremas, see ei loe.

Üks raudtee politruk selgitab seda, mida meie küsime. Mõned päevad tagasi üks politruk ütles, et Eesti on läinud, aga see täna ütles, et ei ole ja kinnitab isegi, et post liigub. Teeme proovi, kuigi ma seda uskuda ei taha. Kuid ei tea, ju võib proovida, ehk näkkab.

Ootan suure igatsusega vastust kodust, kuigi ma ei usu, et see vastab tõele, mis nad räägivad.

Käisime kottidesse õlgi toomas. 12 kilomeetrit käisime jala ära. Jalad on praegu villis, valusad, ei saa peale astuda, näis, kaua see nöök kestab.

Läksime külast läbi ja seisatasime korraks, et juua, aga ajas kui loomi rivisse, ei lastud juua. Jõudsime kell 11 tagasi, läksime sööma. Oli leib, tangupudru ja heeringas. Harry Valman käis endale teist portsu norimas ja sai ka.

24. j u u l i. Täna kell 8 otsiti eilseid vastuhakkajaid, aga kätte ei saadud. Kui tuleks võimalus, küll me neid verekoeri piinaks. Nemad kura-

did käituvad meiega kui loomadega. Praegu on jälle üks neist harilikkudest söögi ootamistest."

Samal päeval Evald Tammpuu arreteeriti ja otsiti läbi. Sergei Meimer tõlkis viimase kui rea tema päevikust vene keelde.

Ainuüksi "asitõendist" oleks piisanud, et saata noormees tribunali. Kuid Evald Tammpuu ei usaldanud oma arvamusi ja käärivat viha ülemuste vastu, kes neid kohtlesid kui loomi, üksnes päevikule, avameelselt ja hirmu tundmata oli ta kõnelnud kaaslastega, mõtlemata, kes teda kuulavad ja kelle kõrvu võib jutt jõuda. Ja kuulajaid, kes tema sõnu ja käitumist meeles pidasid, leidus enam kui üks.

Juba 18. juulil seletas Nikolai Podgurski uurijale:

"Töötasin koos Evald Tammpuuga abitöölisena Sitsis 1941. aasta algusest. Tollal ta ütles: "Venelased tulid ja kiitlevad, et neil on kõike palju, aga tegelikult pole neil midagi, paljad ja näljased. Tulevad sakslased ja kihutavad nad siit minema."

Kui meid pandi Tallinnas laevale, saime teada, et kaks mobiliseeritut on deserteerunud. Tammpuu ütles: "Õigesti tegid, et jooksid ära. Oleksin pidanud ka ära jooksma."

5. juulil, kui olime laeval teel Leningradi, ütles Evald Tammpuu: "Kui meid rindele saadetakse, nagunii pöörame täägid venelaste vastu." Samamoodi rääkis ta 7. juulil, kui meie hulgast üks mees arreteeriti.

14. juulil, kui astusime Kaasanis rivis, karjus ta komandöride ja elanike kohta ebatsensuurseid sõnu. Laagris laulis ta laulu "Eesti lipp", mis ülistab kodanlikku Eestit ja kutsub rahvast ülestõusule.

15. juulil tuli Evald Tammpuu minu telki ja ütles: "Kõnelesin ühe poolakaga, tema ütles: kui meile relvad antakse, küll siis teame, mida teha."

Evald Tammpuu ütlusi võivad kinnitada Viktor Gluškov ja Karl Kuusik."

Viktor Gluškov: "Tammpuu ütles, et laagris pole mingit korda, ei anta õigel ajal süüa, kiitis korda kodanlikus Eestis. Ta ütles, et Sovinformbüroo teated ei vasta tõele."

Viljandist pärit Karl Kuusik tunnistas: "Teel Leningradi ütles Evald Tammpuu: "Kui meile antakse relvad kätte ja saadetakse rindele, pöörame need venelaste vastu." Poliittunni ajal rääkis ta, et Saksa armee on tugevam kui Punaarmee."

13. septembril luges Kaasani garnisoni sõjatribunali eesistuja Rõlov

ette ka lõike Evald Tammpuu päevikust. Kodumaa reetmises süüdistatu ütles:

"Päevikut pidasin selleks, et hiljem lugeda ja meenutada läbielatut, oli selline meeleolu. Ei mäleta, et oleksin kellelegi öelnud: kui tulevad sakslased, siis kihutame venelased Eestist välja."

Akt, millele on alla kirjutanud Tatari ANSV NKVD komandant Proskajev ja 1. eriosakonna ülem Štšerbakov, teatab:

Evald Tammpuu lasti maha 3. jaanuaril 1942.

SAGIMIST ON JÕHKRAT MOODI

Kui saarlased Aleksander Antsmaa ja Eduard Vahter Pihtla vallas kodustega hüvasti jätsid, ei mõelnud keegi, et lahkujatel on elupäevi veel kõigest viie kuu jagu. Küllap oleksid nad pugenud ükskõik kuhu oma kodusaarel peitu, kui oleksid teadnud, mis ees ootab. Kumbki polnud ju punavõimu tuline pooldaja.

Mõlema päevikud on arhiivis ühes ja samas ümbrikus – Antsmaa märkmed lahtistel lehtedel, Vahteri ülestähendused peopessa mahtuvas märkmikus. Seni pole pliiatsisõnu lugenud ükski autorite sugulane.

Lausa tunniajalise täpsusega kirjeldas kodust lahkumist Aleksander Antsmaa:

"2. augusti hommikul kell kuus algas sõit kodust Kuressaare, seal sai paberid klaaritud algkooli õuel ja siis läksime gümnaasiumi.

Kõigepealt lõigati juuksed. Saime palka 14 rubla, siis algas sõit autol Taalikule. Seal olime metsas kuni kella üheni, siis algas sõit laeval Haapsallu.

3. augustil kell viis olime Haapsalus, sealt läksime jala jaama. Kell seitse algas rongiga sõit Tallinna. Teel nägime lõhutud Ellamaa jõujaama.

Tallinnas vahetati küll siia ja sinna, ei teatud, kuhu minna. Lõpuks läksime sadamasse laeva, laev läks sadama reidile.

4. augustil vaatasin laeva pardal lennukite öist tegevust. Üks lennuk läks kalaranna sadamas vees põlema, tore väljanägemine.

Esmaspäeva öösel kell kolm algas sõit laeval Leningradi.

5. augustil läks laev Eesti vetes ranna äärt mööda. Mehi viivaid laevu oli 4. Kella nelja paiku tuli üks Saksa lennuk ja tulistas meie laevu. Üks mees sai surma ja kaks haavata.

6. augusti hommikul hakkasid Leningradi tornid paistma. Sissesõi-

duks oli kitsas süvendatud kanal, pikuti mitu kilomeetrit, umbes kahe laeva laiune. Sadamas võeti meid vastu muusika ja klounidega, siis anti esimest kroonu leiba ja konservi. Olime laeval ja kirjutasime igamees kodusse. Kella nelja – viie vahel tulime laevalt maha, käisime saunas ja niisama ringi. Õhtul saime söögimajas süüa, tangusupp ja teevesi magus, siis puhkasime öö presendi all.

7. augustil kästi rivisse ja algas rännak läbi Leningradi raudteejaama. Jaamas oli palju sõjapõgenikke. Kell 11 algas sõit Volotka poole.

8.–10. a u g u s t. Maa on kõik liivane, metsade vahel üksikud lapikesed, vili äärmiselt kehv ja majad täitsa viletsad. Jaamades on näha lapsi ja vanu kerjamas leiba, riietus on täitsa nartsakas."

Eduard Vahter ostis ruudulise märkmiku 6. augustil Leningradis. Sinna kirjutas ta pliiatsiga iga päev mõne lause – sõnad on tihedasti kokku surutud, tekst siiski loetav, mõte aga kohati peidetud ridade vahele.

10. augustil kirjutas Eduard Vahter:

"Praegu saame küll hästi süüa, üks kord päevas saab sooja sööki.

3000 saare poega on selles rongis – 67 vagunit, 50 meest igas vagunis.

Kirovis oli kõva äike, mida elus ei ole veel näinud. Veevool jooksis söögisaali alt läbi. Poisid ostsid kahe reaga pillisi, mis maksid 350 rubla.

11. a u g u s t. Kell 4 ärkasin üles, vagunis põrand ujus vees, riided olid märjad. Vihm tegi meeleolu väga alvaks, sest pole, kus sa soojendad. Päeval läks ilm ilusaks, lõõtsmoonikud tõmbavad täie hooga. Maastik on väga ilus – mäed ja orud."

Varem polnud Pihtla mehed nii kaugele itta sõitnud, vaguniaknaist uudistasid nad möödakihutavat võõrast maad nagu pildialbumit – oli, mida imeks panna. Aleksander Antsmaa kirjutas:

"Sõit kestab vahetpidamata mägedest ja orgudest läbi, näha on koloosi kehvi viljapõlde, sirpidega naisi viljasi õsumas ja heina niitmas. Inimesed ja masinad voorivad tagalasse, sagimist ja trügimist on jõhkrat moodi. Sõidame läbi Uurali mägede Aasia piirile, kus inimesed elavad mullast onnides, osaliselt maasse kaevatud. Ikka lehmad vankri ees, puurangid kaelas."

Eduard Vahter ärkas ühel ööl vagunis kell kolm, kuulis, kuidas "poisid soigusid ja oigasid külma ja kõva magamise pärast".

Järgmine õhtu oli vaikne ja ilus, siis ta kirjutas:

"Terviseid saadan kodu poole tuuleõhuga, päikese loojamineku ja tõusuga."

Esimese kümne päeva jooksul saarlased toidu üle eriti ei nurisenud. Sõidu ajal rongis anti kahel korral päevas midagi kõhutäiteks – kord kuiva, teine kord sooja. Eduard Vahteri märkmikust loen:

"Molotovi jaamas oli väga korralik söögisaal, lilled olid laual, kaunis suur saal võttis korraga ligi 1000 meest söögile."

Ent peagi muutusid lood toiduga kehvaks. 14. augustil kirjutas Aleksander Antsmaa:

"Olime kogu öö Tšebarkuli jaamas aias, terve päev tehti tulesid, lõhuti aedu, riieldi ja peksti, keda ette juhtus. Seal oli ka mobilisatsioon, küll oli rahvamassi koos. Nii nagu algusest näha, mingisugust korda ei ole, üks rahvamass liigub siia, teine sinna, ei tea, kuhu minna, kõik on sõjakeerises.

Õhtuks löödi meid koolimajja.

Kogu päev olime söömata, öösel kella kolme ajal saime 2 lusikatäit pudru."

KIRI ÕELE

Rannust-pärit Johannes Laks jättis oma meeleolust ja mõtetest uurijaile ja tribunalile eestikeelse "asitõendi":

"23. juulil 41 Slopotskoi linna sõjaväekasarmus

Kallis sõts!

On tore kolmapäeva õhtupoolik, päikene paistab nii meelitavalt siniselgest taevast. Ilm on vaikne kui metsajärvekene, kuid missugune on minu süda. Rõhutud – nukker – igatsus kodukoha, tuttavate ja ema järele, igatsus sinugi järele, sõts!

On prii õhtupoolik. Tulime saunast. Saunas oli ütlemata tore, soojad ja külmad tussid. Korra saab seal meel rõõmsaks muutuda – korraks lööb rõõm rinda, tunned kui kodus, kuid siis kaob ta kui päike musta pilve taha, nukrana vajud mõtteisse, nukrana unistad kõigest, kõigist! Unistad sõprade järele.

Elu on elu, koos sõpradega, Rannu poistega, isegi osa Saadjärve poisse on siin, keda kindlasti Ats tunneb. Sõjaväe elu ikka sõjaväe elu, kus kõiksugu olukordi tuleb läbi elada, mida on õige mitmeid tunda saadud. Sellest ma sulle kah rohkem ei räägi, tead isegi – sest kõik on nii nagu kodumaal räägiti, mõni rohkem teisitigi, ning väga palju.

Reis siia kestis meil üheksa päeva, kus sai igavat pilti nähtud, mida pakub film "Õitsev kolhoos". Pettusin sellest väga rängalt.

Teenin kuulipildujate roodus, praegu oleme oma riietega.

Pea mind meeles, et sul oli ka vend, kes teenib punaväes.

Sinu veli Juku

Tervita kõiki teisi ja ka ema.

Oli vend... Kas 21-aastane Johannes Laks arvas, et ta ei näe omakseid enam iialgi?

Kiri õele Ehale, kes oli maikuul abiellunud Saadjärve valla noormehe Aksel Kiviloga, jäi saatmata. Kus lõppes kirjutaja elurada, sellest arhiivisäilik nr. 28 466 vaikib. Esimesed read aga tekkisid sinna augustis, kui Uurali sõjaväeringkonna julgeolekuvolinik arreteeris Johannes Laksi põhjendusega: laimas nõukogude korda.

Ilmselt pidas Johannes Laks "kõiksugu olukordi" mainides silmas eelmise päeva lõuna aegu juhtunut, millest ise rääkis hiljem ülekuulajale nõnda:

"22. juulil tuli meie jagu sööklasse lõunale. Kästi istuda. Eduard Roots ütles tõlk Poljakovile, et on pärast tüüfusevastast süsti haige ega saa istuda. Palusin, et Poljakov tõlgiks selgituse jaokomandörile. Poljakov vastas: ei hakka ma iga pisiasja ette kandma. Hakkasin Poljakovilt nõudma, et ta tõlgiks komandörile Rootsi palve. Kui Poljakov kategooriliselt keeldus, ütlesin: "Sul tuleks selle eest hambad kurku lüüa!"

Kui komandör oli teist korda käsu andnud, istus Roots laua taha."

Grigori Poljakov, Kastrest pärit 20-aastane venelane, teatas julgeolekule: Laks õhutas Rootsi mitte täitma komandöri korraldust, ähvardas kõiki venelasi ja tõlke maha lüüa ning ülistas teiste punaväelaste juuresolekul Eesti kodanlikku valitsust. Sama kinnitas Kallastelt pärit Grigori Šapožnikov.

Sellest piisas, et viia kaaslase kaitseks väljaastunu 13. augustil Sverdlovski vanglasse..

Johannes Laks selgitas:

"Ma ei ähvardanud venelasi ega tõlke, see oli meie kahe omavaheline sõnavahetus. Enne seda nimetas Poljakov mind lollpeaks. Ma pole kunagi jätnud komandöride käske täitmata.

Kodanlikku valitsust ei saanud ma kuidagi ülistada ega Nõukogude võimu kiruda, sest kodanliku korra ajal töötasin 18 tundi ööpäevas väga rasketes oludes, olin sulane. Nõukogude võim andis mulle parema töö. 1940. aastal astusin komsomoli."

Johannes Laks oli saanud pärast juunipööret tõesti kergema töö – Voore valda maksuinspektoriks. Et ta oma kohustusi püüdis hoolikalt täita, see paistab 10. juunil – neli päeva enne eestlaste küüditamist! – kirjutatud teatest külavolinikule:

"Riigilaenu tellimine tahetakse viia sellel nädalal lõpule. Iga taluniku kohuseks on seda tellida summa suurusele vaatamata.

Käige oma ringkond veel korra läbi ja püüdke mõjutada kõigile talupidajaile ja teenijaile selle tagamõtet.

Andmed saatke ehk öelge telefoniga hiljemalt reedeks kella 2 pl. vallamajja."

Asjatult püüdis Johannes Laks uurijale selgeks teha, et oli tüli ajal tahtnud ainult Poljakovi vastu solvata. Julgeolekuvolinik Ustinov jäi vankumatuks: tahtsite hambad kurku lüüa kõigil venelastel!

Kui tõlk Alma Kastra oli ärasaatmata kirja vene keelde tõlkinud, nõuti noormehelt selgitust, mida ta õieti öelda tahtis. Vastuse pani kirja nooremuurija A. Kikas:

"Punaarmee kohta omas kirjas mina tahtsin väljendada seda, et armees tuleb kõiksugu raskusi ette, mis peab üle elama. Vähe saab süia, ei oska vene keelt. Just nii, nagu rääkis õemees, kes ka hiljuti oli punaarmees ja ennem kodanlises kaitseväes.

Tahtsin väljendada, et see, mis oli näidatud ja räägiti filmis "Õitsev kolhoos", ei olnud tõeliselt õige. Seal oli öeldud, et kui sõidate üle piiri Nõukogude Liitu, siis teile kohe paistavad silma õitsevad kolhoosid, kus töötatakse masinatega, hobuseid töös üldse näete vähe jne., kuid tegelikult Eestist sõites Slobotskoisse mina ei näinud ühtegi niisugust kolhoosi.

Võrreldes Slobotskoi linna, kus meie olime, Eesti linnadega, mina tõesti kirjutasin, et siin ei ole miskisugust korda ja puhtust. Peale selle minul oli kõhutõbi haigus ja keski minu peale tähelepanu ei pööranud ja selle paha tujuga minule tulid kõiksugu pahad mõtted ja mida mina kirjutasin ka päevaraamatusse.

Minul tõesti oli niisugune soov, et Eesti saaks jälle niisama iseseisvaks riigiks, nagu ta oli 20 aastat."

Uurali sõjaväeringkonna sõjatribunal saatis Johannes Laksi kümneks aastaks töölaagrisse.

KALLIM KUI ELU

20. augustil arreteeriti Kotlases ehituspataljonis Johannes Alev, kes oli pärit Järvamaalt Esna vallast. Neli päeva varem oli ta kirjutanud jaokomandõrile avalduse:

"Teatan Teile, et mul ei ole võimalik teenida punaarmees.

Põhjus: Olen oma ilmavaatelt praeguse N. S. V. L. riigikorra vastane ja sellepärast ei saa ma selle eest võidelda.

Austusega Joh. Alev"

Miks mees avalduse kirjutas, seda selgitas ta uurijale nõnda:

"Kuulun 1932. aastast metodistide usulahku, mis ühendab inimesi, kes tahavad elada jumala seaduste järgi. Mulle see usulahk meeldis, Eestis on sellel liikmeid kaks tuhat."

Uurija küsis: miks keeldusite kaitsmast Nõukogude võimu?

"Ma ei hakka Nõukogude võimu kaitsma, ei tunne sellele kaasa, eesti rahvale on see sobimatu. Avalduse esitasin selleks, et mind vabastataks sõjaväest või äärmisel juhul karistataks."

Jaokomandör Timofei Baškirov seletas: "Alev ei täitnud tööl ettenähtud norme, kuigi selleks olid loodud kõik tingimused. Kui annad talle mingi käsu, vaatab sulle otsa nagu loom."

2. septembril arutas Johannes Alevi süütegu Arhangelski sõjaväeringkonna sõjatribunal. Mees selgitas, et ta on olnud pikka aega metodistide usulahus ja oli avalduse kirjutanud oma veendumusi järgides. "Palusin, et mind ei saadetaks eesliinile, sest ma ei taha kaitsta Nõukogude Liitu, elu selles on mulle vastumeelne."

Tribunali eesistuja küsis: kas praegu soovite teenida punaarmees?

"Punaarmees teenima ma ei hakka, tehke minuga, mida tahate."

Enne, kui tribunal läks otsust langetama, lasti Alevil öelda viimane sõna:

"Kui kohus tunnistab mind süüdi, siis palun teid, kodanikud kohtunikud, määrata mulle kõrgeim karistusmäär – mahalaskmine."

Oma veendumusi kallimaks kui elu pidava mehe soov täideti täpipealt.

Johannes Alev mõrvati 8. oktoobril 1941.

Kui ajaleht "Järva Teataja" oli avaldanud kirjutise "Kes tundis Johannes Alevit?", saatis mulle koos kirjaga tema pildi Paides elav Ellen Alev.

"Johannes Alev oli minu abikaasa Ahto vend. Et ta mõrvati, seda minu abikaasa teadis, sest siitkandist pärit kommunist oli minu abikaasale kelkinud: pole sinu vend sõjas kadunud midagi, vaid rivi ees sõjaaja seaduste kohaselt maha lastud.

Johannese emale saadeti sõjakomissariaadist dokument, milles oli öeldud, et tema poeg on sõjategevuse käigus teadmata kadunuks jäänud. Emale määrati isegi naeruväärselt väike toitjakaotuse pension!

Abikaasa jutu põhjal tean, et Johannes oli kuulunud mingisse usulahku, mänginud nende koosviibimistel mandoliini, oli tehnikahuviline ja väga visa iseloomuga. Alevite vanematele oli eraldatud mõisade jagamise käigus veidi põldu, 3 hektarit, hiljem lisaks riigi reservmaast heinamaad, mis oli aga metsaraiest jäänud kännustik. Johannes oli välja mõelnud ja valmistanud kännujuurimise seadeldise, millel oli ka praktiline väärtus."

VLADIMIR LEPIKU KANGELASTEGU

Ta oli suure kodumaa tõeline patrioot.

Temagi oleks pidanud pälvima Nõukogude Liidu kangelase au nagu Arnold Meri või rinda Lenini ordeni.

Ei, Vladimir Lepik ei tormanud esimesel sõjasuvel püstipäi kuulide alla. Kuid kangelane oli Narva Vanakülas taluperes sündinud nooruk kahtlemata – isegi püssi kätte võtmata. Sest tänu temale vabanes punavägi neljast väga ohtlikust vaenlasest.

Arhiivisäilikus nr. 28 619 on kirjas leitnant Uvarovi seletus:

"5. augustil pöördus minu poole riviõppuse ajal eestlane Vladimir Lepik ja palus, et mina kui jaokomandör viiksin teda üle teise väeossa, eestlaste juurest venelaste juurde. Ta teatas: "Eestlaste seas on Nõukogude võimuga rahulolematuid, kes lähevad rindel kohe sakslaste poole üle."

Küsisin nimesid. Lepik ütles, et tunneb põgenema valmistujaid näo järgi. Tema arvates on kõik eestlased rahulolematud.

7. augustil kell 11 pärast poliittundi väljakul pöördus Lepik uuesti minu poole: "Grupp eestlasi tahab põgeneda Eestimaale, tunnen nende juhti ja näo järgi veel tema kolme kaaslast. Selline kavatsus on veel 13 eestlasel, kutsuvad ka mind kaasa. Juhil on kaart ja soome puss."

Küsisin, milleks on neil vaja pussi. Lepik seletas: eestlased tahavad tunnimehelt või mõnelt komandörilt relva ära võtta.

Minu soovil näitas Lepik mulle põgenejate juhti Heldur Alliksaart."

Nüüd küsin: kas Vladimir Lepik oli üldse eestlane? See võib ju tõsi olla, sest vene keelt ta ei mõistnud, nagu selgub Virumaalt mobiliseeritud Nikolai Zautini jutust:

"Mulle ütles Lepik sööklas: "Öelge leitnant Uvarovile, et mõned tahavad pageda, ja kui mind ei viida eestlaste juurest ära, siis ka mina põgenen, mind kutsutakse kaasa." Läksime pärast lõunat Uvarovi juurde, olin tõlgiks. Lepik näitas Uvarovile põgenejate juhti Heldur Alliksaart."

7. augustil kirjutas julgeoleku seersant Bautin üles Vladimir Ivani p. Lepiku seletuse:

"5. augustil, kui tulime suplemast, kurtis Heldur Alliksaar: elu on punaarmees vilets, meid, eestlasi, aeti siia nagu vanglasse, pole mingit vabadust. Eestis aga on hea elada, seal on sakslased ja välja kuulutatud iseseisev vabariik. Ta ütles, et kavatseb põgeneda. Küsisin: kuidas? Alliksaar vastas: "Koos minuga kavatsevad põgeneda veel kaks poissi, meil on kaart, põgeneme ööl vastu pühapäeva või pühapäeva öösel. Kui mõni tunnimees püüab meid takistada, võtame talt relva ära.""

Bautin küsis: kas Alliksaar kõneles tunnimehe ründamisest?

"Otse ei kõnelnud, ütles ainult: "Kui keegi meid põgenemisel takistab, siis tapame ta ja võtame relva ära. Lähme öösel Moskva poole, liigume jala ja hobustega, lähme sakslaste juurde." Kutsus ka mind kaasa, ma ei vastanud talle midagi. Veel ütles Alliksaar: "Kui meid saadetakse rindele, lähevad paljud eestlased sakslaste juurde."

Teatasin jutuajamisest nooremkomandör Zautinile ja jaokomandör Uvarovile."

Ott Everti päeviku viimased read näitavad, et temal polnud aimugi Vladimir Lepiku tegutsemisest:

"8. a u g u s t. Õhtul vaatas arst mu valutava kõrva veel kord üle ja ütles, et haigla on haavatuid täis, nii pidin jääma kasarmusse. Siin on peamine arstirohi jood, mida pannakse nii haavale kui ka valude vastu. Minul määriti kõrvatagust ka joodiga. Täna viidi 2. poiss kinni.

9. a u g u s t. Esimene poiss oli Heldur Alliksaar, oli kaevanud Robert Lamburi peale, et Lamburil on mõte ära joosta.

Täna olen jälle kasarmus pikali maas. Lisaks kõrva- ja kurguvalule on veel valu rindade all ja pisted neerudes. Meeleolu on igati kurb. Poisid laulavad ja mängivad ainult kurbi lugusid."

Kaks päeva hiljem võeti Ott Evertilt läbiotsimisel ära päevik, väike Ida-Euroopa kaart, mille ta oli kodust kaasa toonud, samuti pilt isast Augustist Eesti Vabariigi kaitseväe majori mundris.

Sergei Meimer tõlkis vene keelde isegi Robert Lamburi unenäo:

"Olin kusagil sadamas umbes viiekordses majas korteris. Maja ees oli kohe meri. Majal olid rõdud ühes lilledega. Siis korraga muutus: olin laeva kois ja peale minu ei olnud seal kedagi muud kui Tamara, olime nagu abielus. Päeval käisin laevalael tööl ja Tamarat päeval ei näinud, ainult õhtuti andis tema mulle süüa ning kadus ära."

Asitõenditena süüdistuse koostamisel unenäod vist arvesse ei läinud, küll aga Ott Everti päevik ja ka salmid Viktor Lamburi kaustikust:

"Vaikseks jäänud on vahutav meri,
vaikseks jäänud on kallima rind,
üle lageda väljade kajab
kurb ja igatsev eestlaste laul."

13. augustil asuti Ott Evertit süüdistama, nagu oleks ta tahtnud sakslaste poole üle joosta. Nooruk tunnistas, et Alliksaar oli tõesti talle kord öelnud: siit on vaja põgeneda. Selle jutu peale oli Evert ainult naernud.

NKVD seersant Vedenin küsis: milleks vajasite Euroopa kaarti?

"Võtsin selle kaasa Eestist, et vaadata, mis linnadest me läbi sõidame. Poliittunnis märkisin kaardile, kus on rinne ja sakslased. Ma ei valmistunud kuhugi pagema."

Vedenin: Alliksaar ütles, et kavatsesite koos sakslaste juurde minna, seepärast märkisite kaardile punktid, kus minna rindest läbi.

"Näitasin poistele ainult sakslaste vallutatud linnu."

Kõigest paistab, et Vedenini eesmärk oli koostada selline süüdistus, et tribunal saaks eesti poisid kuuli ette saata. Kuidas ta Heldur Alliksaart hirmutas, pole protokollist näha – igatahes kirjutas Vao valla Aburi külast pärit nooruk alla venekeelsele seletusele: kavatsesin võtta tunnimehelt relva, Evert näitas kaardil kohti, kust võib minna üle rindejoone.

Seersandile ei piisanud Vladimir Lepiku ettekandest, ta kuulas üle mitu poissi. Ruben Õunap, kes oli pärit Lamburitega samast külast – küla nime pole märgitud – oli varmas uurijat abistama: tunnistas, et Robert Lambur oli olnud kaitseliidus.

"Augusti algul ütles Robert Lambur mulle:"Siin pole midagi head, siit peab põgenema." Ütlesin talle, et ta ajab suust välja lollusi. Neli poissi olid sageli ninapidi koos, nende käitumine näitab, et valmistusid pagema."

Ernst Laane: "Sööklas punaväelased rääkisid, et Lamburid koguvad ja kuivatavad leiba, valmistuvad põgenema."

Seevastu ei saanud uurija Endel Maisaare, Lembit Selleri ja Alfred Innose ühelegi sõnale joont alla tõmmata – nemad polnud arreteeritute tegevuses midagi kahtlast tähele pannud, ainsatki punavõimu vastast sõna neilt kuulnud. Ja kui olidki, siis suutsid suu lukus hoida!

Kaasani garnisoni tribunalil – eesistuja Rõlov, liikmed politruk Apollonov ja seersant Jepifanov – ei tekkinud 22. septembril kahtlusekübetki, et eesti poisid on toime pannud andestamatu kuriteo. Ometi polnud ükski neljast poisist sammugi väeosast eemale astunud!

12. novembril vaatas tribunali otsuse läbi NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegium, kes jättis kassatsioonikaebuse rahuldamata, sest "karistus on valitud vastavuses sooritatud kuriteo raskusega".

Heldur Alliksaar, Ott Evert, Robert ja Viktor Lambur mõrvati 17. detsembril 1941 Kaasanis.

KOLM HAAKRISTI

Kus tõde, kus vale?

Nii olen küsinud iseendalt, kui arhiivis säilikuid lugedes vaatan tagasi eemalduvale ajakangale.

Punaväkke käsutatute päevikute puhul oleks nõnda küsida kohatu; ühelgi polnud ju mingit põhjust iseendale valetada. Küll aga imetlen julgust jäädvustada päevikuis üksikasju oludest, kuhu nad olid sattunud, julgust usaldada kirjasõnale salasoove ja igatsusi. Ehk mõtlesid ja lootsid teisedki samamoodi nagu Evald Tammpuu:

"Ma loodan, et see väike armas raamat, mis on minu armas seltsiline selles raskes olukorras, millesse panen omad mõtted, sattub kord veel sinu kätte, kui mind enam ei ole, siis tead nii mõndagi, mu armas naisuke."

Keerulisem on tõtt ja valet eraldada puhkudel, kui mõrvatud ja töölaagreis jäljetult kadunud on üksnes protokollidele alla kirjutanud. Me ju ei tea, kuidas ülekuulajad – keel tõrgub neid uurijaiks nimetamast! – arreteerituilt ja ka tunnistajailt seletusi välja pressisid. Ja ärgem unustagem, et eestlasi sunniti alla kirjutama venekeelsele tekstile, mida nad ise lugeda ei osanud! Ometi ei pääse me neist säilikuist üle ega ümber, kui tahame selgitada, kuidas Eestist punaväkke käsutatuid ahistati ja mõrvati.

"Suurt kodumaad" kaitsma petetud eestlased olid jumalakaitseta – neid võis süüdistada sajas surmapatus. Vene NFSV kriminaalkoodeksis, mis oli vastu võetud 1926. aastal, leidus küllaga paragrahve, mida järgides võis sõjatribunal saata igaühe kuuli ette või töölaagrisse.

15. augustil silmitses Keila valla Tuula külas sündinud Evald-Feliks Mõek Bugulmas laatsaretis akna juures oma peeglit. Arst Valentin Ivatšov võttis poisi käest peegli ja märkas selle tagaküljele kratsitud haakristi. Kuigi Mõek käis kaks korda arstilt peeglit tagasi palumas, viis Ivatšov selle komissari kätte.

"Kratsisin haakristi küünega peegli tagaküljele igavusest," seletas pärast ema surma mitu aastat Haapsalu lastekodus kasvanud poiss uurijale.

Kaasani garnisoni sõjatribunal – Ganin, Stepanov, Bogatov – pidas seda tegu fašismi propageerimiseks.

Evald-Feliks Mõek saadeti viieks aastaks töölaagrisse.

19-aastane Emil Laado, kes oli pärit Järvamaalt Võhmuta vallast, oli enne mobiliseerimist õppinud kaks aastat Jäneda põllunduskoolis. "Kuriteo" pani ta toime laagris 19. augusti pärastlõunal: kritseldas palgil istudes pliiatsiga kasetohule haakristi ja selle alla oma nime. Seda märkas juhtumisi Tatarimaa poeg Stepan Tšitalnikov, kes käskis tõlgil Jüri Raudsepal palgi küljest haakristiga kasetohutüki välja lõigata – see "asitõend" on praegu Tõnismäel arhiivisäilikus nr. 28 613. Tšitalnikov viis kasetohu politruk Ananjevi kätte.

Emil Laado väitis, et haakristi oli joonistanud kasetohtule varem keegi teine, tema kirjutanud selle alla ainult oma nime ja kuupäeva. Kuid tõde varjata polnud võimalik, tehti kindlaks, et haakrist ja nimi kasetohul pärinesid ühest ja samast keemilisest pliiatsist!

Kohe hakati teisi eesti noormehi üle kuulama. Ja leidus neidki, kes tunnistasid, mida nad olid kuulnud Emil Laado suust. Nii kõneles Adaverest pärit Erni Karing uurijale:

"Kui sõitsime pärast mobiliseerimist Tapalt Kaasanisse, laulis Emil Laado koos teistega vanu kodanlisi laule.

23. suurtükipolgus polnud ta rahul teenistusega armees, kiitis Saksa armee võimsust ja jõudu. Ütles: "Ma ei ole harjunud sellise eluga, tahan vabalt elada, aga Punaarmees pole vabadust. Kui sakslased purustaksid Nõukogude Liidu, saaksime kiiremini tagasi Eestisse.

Vana Eesti valitsuse ajal elasime palju paremini, Nõukogude võimu tulekuga kallines Eestis kõik, eriti toiduained.

Elame siin nagu vanglas range režiimi all, kuskile meid ei lasta. Kui oleks oma Eesti armee, oleks seal sõduritel hoopis parem põli.

Ma ei taha minna sakslaste vastu sõdima, nemad pole mulle midagi kurja teinud.""

Uurija küsis: kas Laado nimetas end fašistiks?

"Seda ei kuulnud, aga kui mõned punaväelased nimetasid teda fašistiks, ei andnud ta neile mingit vastulööki, vaid ainult naeratas rahulolevalt."

Tribunal saatis Emil Laado kümneks aastaks töölaagrisse.

Kernu valla Sipa küla sepp Rudolf Pootsmaa töötas 1941. aasta augustis kodust väga kaugel – Arhangelski oblasti Holmogori rajoonis kolhoosi sepikojas. 22. augustil ta kirjutas:

"Nägin unes, et kodus vili pidi kõik rõugus olema, kuid õue oli väga porine. Õue tuli üks võõras mees, pidi nagu puudulik inime olema. Ma hakkasin temaga käratsema, ta nagu ütles sõnu vastu. Pärast ütles: ma kuulutan ette, et sõda lõpeb 7 päeva pärast. Mul oli hea meel, hakkas nagu kahju, et temaga riidlesin. Andsin talle tüki võid, leiba ja leppisime ära."

Ühel septembriööl aga "külastas" ta kodu:

"Nägin und, et olin kodus. Naine oli ka nii väga lahjaks jäänd. Olin kurb, et naine on nii palju vaeva näind."

30. oktoobrist alates kirjutas Rudolf Pootsmaa pea iga päev märkmikku mõne rea:

"Ostsin odraleiba 10 rbl. Ostsin kartuleid 3.60.

Sain väikse pätsi sepikut tee ja tubaka eest, luku tegemise eest piima ja kartuleid. Aitasin Nahkuril ahju teha. Ostsin kindad leivaportsu eest.

8. nov. Külma 26 kraadi. Suhkru eest sain leiba, ostsin jälle kartuleid ja püksirihma."

Mõni päev hiljem pani ta esimest korda jalga niidisokid, mille õde Linda oli kodust kaasa andnud. Müüs taskukella saja rubla ja pätsi leiva eest, ostis veini, soolatoosi ja riidest rihma.

Kust said alguse ja kuidas levisid tööpataljonis kuuldused, et varsti võivad eestlased alustada koduteed? Rudolf Pootsmaa oli kuulnud, et sõit Eestisse algab 27. novembril. 24. novembril ta kirjutas:

"Moskva ja Leningrad olla langend. Kuulda, et peame olema Eestis 17. detsembril 1941."

Teele käsutati mehed küll 1. detsembril, kuid mitte kodu poole.

Esimesel rännakupäeval läbiti 20-kraadise pakasega 24 kilomeetrit, jõuti Ust-Pinegasse. Ülejärgmine päev jäeti seljataha 22 kilomeetrit, kõik olid väsinud.

"4. d e t s e m b e r. Hakkame astuma jälle Arhangelski suunas. Astuda on 60 km, ehk saame autoga. Käisime 16 km, jäime külasse autosid ootama.

5. Sünnipäev, 26 a.

32 km käisime jala, 18 sai autoga. Süüa pole saanud. Öö olime Tallinna meeste juures.

6. Külma 44 kraadi. Kell 9 alustasime reisu Tallinna meeste juurest linna tagasi. Uue koha leidsime pika otsimise järel üles kl. 15. Sain esimest korda süüa kalasuppi ja kooki võiga. Hea tunne, kui sai süüa söögimajas.

7. Pühapäev, külma 47 kraadi. Täna sai kalasuppi ja kooki. Söök on päris hea, leiba 800 g. Andsin end lukksepana üles.

8. Kanaada olla sõja kuulutand Soome, Ungari ja Rumenjalle. Jalad on paistes peale pikka rännakut. Täna sai vorsti ja hirsipudru, käisime saunas. Täna sai ka leivakaardid ja supisekid. Õhtul külma 46 kraadi.

9. Vaba päev kuni korralduseni. Külma 47 kraadi, päris krõpe tunne. Leiba sai söögimajas 800 grammi, pudru ja praadi.

11. Leiba ostsin 40 rubla eest. Rahast ei ole kahju, kui aga leiba osta saab. Täna ajasin vuntsid ära, seni kasvatasin, kui Eestist tulin, külmaga võttis jäässe. Unustasin lusika, mille kaasa võtsin Kivisillalt, kui mobiliseeriti mind 22. juulil, söögisaali ja läks kaduma.

12. Külma 35 kraadi. Ootame korraldusi, seni pole tööd saanud.

Mõned nädalad, siis on kallid jõulud, ei tea, kus saab neid pidada. Seni pole võimalust loota Jõuluks Eesti.

Täna õnnestus tagasi saada lusikas Ivanovi kaudu. Süüa saab kaks korda päeval kl. 14.20 ja 21. Leiba sai 600 g.

Söögisaalis kohtusime meremeestega. Saime paar napsu viina, oli päris hea väsinud kondile. Suppi sai osta pöörast moodi 50 kop. ports, 10 portsu suppi 5 rubla. Kuulda on, et saan tööd vabrikus.

13. Jällegi sai suppi osta. Suurem asi pole, aga aitab ka jahusupp ilma liha ja rasvata. Käisin poes, ostsin seebikarbi, taskumärkmiku, pliiatsi ja pliiatsiteritaja.

14. Vedasin sõnnikut kartulimaja äärde. Sai süüa kaali ja panin kartuleid tasku ahjus küpsetada.

15. Sain kätte leivakaarti. Määrati vabrikusse tööle lukksepaks.

16. Külma 30 kraadi. Käisin veel kartulimajja saepuru tassimas ja saan selle eest tasu. Tervis on täna teist päeva paha, et sõin toorid kaalisi liiga palju. Praegu olen töökojas. Päris tore on suures vabrikus tööd teha. Mürjeldan praegu mürjeliga.

17. Tulin öö meenast töölt. Söögimajas oli toiduks supp ja praeks pool keedetud heeringat ja mõni kartul, läks maksma 2 rubla.

18. Täna praadi ei antud, ainult ostsin lõunaks hirsisupi, nöögitakse sellega, et ei ole supikaarti käes. Täna lubati avantsi anda, näis, kas saab. Lähen poest leiba ostma 800 g."

Avanss jäi Solambalski laevaehitustehase lukksepal saamata. Leiba jõudis ta ilmselt poest osta – viimast korda oma elus. Järgmisel päeval teda enam ei lastud "suurde vabrikusse, kus oli päris tore tööd teha".

Mis juhtus, selgub meistri, kommunist Aleksandr Rumjantsevi seletusest:

"18. detsembril kell 23 märkasin teritustsehhis, et eestlane Rudolf Pootsmaa teritas soome pussi. Kui ta mind märkas, peitis kiiresti pussi tasku. Nõudsin, et ta pussi ära annaks, ta ulatas mulle väikese noa. Tõmbasin tema taskust välja pussi, mida ta oli teritanud. Andsin selle mehaanikatsehhi ülemale Postnjakovile. Pootsmaa ütles, et noa oli teinud keegi eestlasest sepp, kui ta oli Holmogori rajoonis."

Varsti pidi Rudolf Pootsmaa tõtt tunnistama: tegin pussi endale novembris kolhoosi töökojas. Veel enam – pussi käepidemele oli ta põletanud haakristi! Mõistagi ei saanud uurija jätta küsimata: kas olete fašist?

"Ma ei ole fašist."

Aga haakristiga märgistavad esemeid ainult fašistid!

"Ei oska seletada, miks põletasin haakristi noa käepidemele."

Te tahtsite populariseerida fašismi punaväelaste keskel ja valmistusite põgenema!

5. juulil 1942 leidis Arhangelski oblasti NKVD vägede sõjatribunal: Rudolf Pootsmaa pooldas fašismi, põletades haakristi enda tehtud noale, mida kasutas teiste tööliste juuresolekul – seega pani ta toime kuriteo.

Rudolf Pootsmaa määrati kaheksaks aastaks töölaagrisse.

AUSAD TUNNISTAJAD

Oma mõtted ja mälugi tuli kõigil koduukse taha jätta.

Või vähemalt peita sügavale ajusoppi. Kes seda ei taibanud, tõi hädaohu üsna pea endale kaela.

Oi, kui raske on vaikida sellel, kes on harjunud kõnelema, mis mõttes ja meelel! Pealegi, kui sattud järsku keskkonda, kus tunned end võõrkehana, kus sult nõutakse kuulekat käsutäitmist. Tahes või tahtmata ärkab protestivaim, mida püüad küll mõne aja varjata, kuid viimaks ikkagi purskub see välja. Ja kui mitte mujale, siis paberile – nii, nagu kirjutas lehekesele Kalju Uibo:

"Kui palju unistasin lapsepõlves. Tahtsin saada kirjanikuks või arstiks. See polnudki kaugel. Ainult mõni kuu lahutas mind ülikooli astumisest, kui pidin sõitma siia kaugele Venemaale, kus tunnen end nagu lind puuris. Tunnen oma võimeid, tean, et võiksin palju suurt ja head korda saata, tahaksin veel õppida ülikoolis, aga lootusetu. Nagu ei usuks hästi, et ma nii elavalt maetud olen.

Püsti-pikali-roomamine – kuidas teeb see tülpinuks ja tumestab mõistust.

Mida teen nüüd oma teadmistega siin – saksa, inglise keelega, matemaatika ja kõigega, mida olen õppinud kogu 11 aasta kooliaja jooksul.

Kas tõesti olid minu elu, minu pürgimused parema poole asjatud? Kas tõesti need aated, mida olin püstitanud lapsepõlves ja koolis, jooksevad nii karmilt tühja? Ei – võimatu. Ei suuda uskuda, et selline ääretu ülekohus võidaks."

Paljud poisid ja vanemadki mehed ei osanud oma mõtteid varjata, vaid kõnelesid kedagi kartmata juba teel võõrale maale, mis südamel ja mõttes.

Kurb tõdeda, aga avameelsete juttu asusid mõned kaaslased "üles kirjutama" kohe, kui laevad ja rongid hakkasid Tallinnast ida poole liikuma. Ei läinudki paberit ega pliiatsit tarvis, jutud talletati oma mällu ja tõmmati sealt sobival hetkel välja.

Tallinna noorukid Georgi Rebane ja Georgi Grossberg teatasid omal algatusel juba 12. juulil komandörile punavõimu vastalistest. Volgaäärse sõjaväeringkonna julgeoleku seersant Vedernikov kirjutas üles Rebase tunnistuse:

"Kui alustasime sõitu laeval Tallinnast Leningradi, laulis Ralf Uus-

org fašistlikku hümni ja teisi laule. Ta kõneles, et Nõukogude Liit on vaene, siin pole leiba, ega me enam koju ei pääse.

Eduard Ruusa laimas Nõukogude Liitu juba teisel sõidupäeval: meid viiakse Siberisse, seal sureme nälga."

Kommunistlik noor Georgi Grossberg seletas: "Ralf Uusorg kõneles, et töölised elavad kapitalistlikes riikides hästi. Eduard Ruusa ütles, et sakslased on harjunud sõdima ja võidavad sõja."

19-aastased Ralf Uusorg ja Edgar Ruusa mõrvati Sõzrani 2. vanglas 1. detsembril 1941.

2. augustil kirjutas Karl Saag päevikusse:

"Kuu aega juba kodust kaugel ära oldud. Kodustest vähimatki teadet ei ole, kirja pole tulnud, küll olen saatnud 4 – 5 kirja kodu. Kõik ootavad kodust teateid. Olukord on põnev. Arutame, kui kaua oleme veel sunnitud kodust kaugel olema."

Nooruk, kes Tallinnast välja sõites oli üsna muretu – nii paistab tema päevikust –, oli väga ettevaatamatu, kui kõneles Kaasanis teistele sellest, millest oleks pidanud vaikima.

"Paljud eestlased, kes oskavad vene keelt, ja venelased, kes oskavad eesti keelt, püüavad pugeda, et saada nooremkomandörideks. Aga kui lähme rindele, siis kingime esimese kuuli tõlkidele, seejärel politrukkidele, komandöridele ja kommunistidele."

Selle jutu pani kõrvataha Pärnumaalt pärit Martin Talving, kellelt kuuldu protokollis 3. septembril NKVD uurija, seersant Omeltšenko.

Tallinnast pärit Lootus Maide oli aga jätnud meelde Karl Saagi sõnad:

"Kui meid saadetakse rindele, ei ole vaja sõdida, parem anname end vangi. Sakslased vallutavad varsti Moskva, siis nõuavad meid tagasi Eestimaale."

Põltsamaalt pärit Heino Ratassepp lisas:

"Karl Saag ei usu teateid olukorrast rindel, arvab, et sakslased on Kiievi juba ammu vallutanud."

Petserimaal sündinud ja plekksepana Bekkeri tehases töötanud Anatoli Toropov meenutas uurijale:

"Karl Saag nimetas Martin Talvingut, kes ütles, et tahab minna vabatahtlikult rindele, lollpeaks ja kommunistiks."

Nii see kaaslaste laotud süükoorem kerkis, ka vanempolitruk Perminov oli noormeest teraselt jälginud:

"Karl Saag ei ole Nõukogude võimuga rahul, rikub distsipliini,

õppustel käitub halvasti, õigustab end: ei oska vene keelt. Alati nuriseb toidu üle."

Karl Saag mõrvati 17. detsembril 1941.

Nii nagu paljud teised mobiliseeritud ei kartnud ka Aleksander Jõkk, kes oli töötanud varem Haapsalus motoristina, kaaslaste kuuldes öelda: mulle ei meeldi ja ma ei soovi punaarmees teenida.

Meeksi vallast pärit Ernst Jürgenson tunnistas uurijale:

"Aleksander Jõkk ütles: kui mulle relv antakse, siis Nõukogude Liitu kaitsema ma ei hakka, lähen Hitleri armeesse."

Rakverest pärit Ernst Teetlov: "Jõkk ütles: meid peteti, toodi siia nälgima, nõutakse veel, et täidaksime norme. Ei hakka siin teenima, las saadavad mind tagasi Eestisse."

Aleksander Jõkk mõrvati 25. jaanuaril 1942 Arhangelskis.

Säilikus nr. 28 537 on Valter Seina seletus uurijale:

"Tean, et 6. ehituspataljonis oli kontrrevolutsiooniline grupp, kuhu kuulusid Männik, Palusalu, Roban (kaks venda), Põldmer, Liik, Tamberg. See loodi augusti algul, juhid olid Männik, Palusalu, Tamberg.

Kokla 3. jaost ütles, et 1. ja 2. jao punaväelased olid juba vagunis leppinud kokku ühineda ja esimesel võimalusel minna sakslaste juurde. Kui olin rühmas, nägin, et 1. jao mehed kogunesid ja ajasid salajutte. Kord muretses Männik NSV Liidu geograafilise kaardi, kogus 1. jao kokku..."

Aastaid hiljem aga kirjutas Eesti NSV teeneline ajakirjanik Valter Sein prokurör Raudsalule:

"1940–1941 töötasin parteitu ajakirjanikuna ajalehe "Rahva Hääl" toimetuses. 1941. aasta juuli algul liideti "Rahva Hääl" EK(b)P Keskkomitee häälekandjaga "Kommunist", jätkasin tööd. Minuealised Eesti NSV-s sel ajal mobilisatsiooni alla ei kuulunud. Oli kokku lepitud, et teen koos toimetuse juhtgrupiga (J. Ottender, A. Vaarandi, Arkadi Uibo, Lukin) viimase võimaluseni Tallinnas lehte, ja kui see juba võimatu, evakueerun Leningradi oblastisse.

Olin kirjandusliku kaastöölise ametikohal ega kuulunud broneerimisele. Endal aga oli imelik hakata taotlema broneeringut, kuigi see, nagu nüüd mõistan, oleks mind säästnud sellest, mis tuli hiljem.

Juba Tallinna staadionil, kuhu mobiliseeritud koondati, sai selgeks, et osa mobiliseeritute hulgas valitsesid väga ebaterved meeleolud. Teel

Tallinnast Kotlasse käis ka meie vagunis (sattusin sellesse tundmatusse "seltskonda" juhuslikult) äge nõukogudevastane jutt, teisitimõtlejaid aga ähvardati vagunist välja visata. Ühes naabervagunis selline asi toimuski, hiljem aga räägiti, et "mees läks sõidu ajal hulluks".

Kotlases komplekteeriti allüksused vagunite kaupa. Hiljem viidi meie pataljon Krasnoborski asulasse, kus ehitasime lennuvälja. Kõige ägedamad lärmajad olid selleks ajaks meie rühmast juba eemaldatud, kuid ühel ööl deserteerus meie allüksusest grupp mehi eesotsas maadlustšempioni Kristjan Palusaluga. Ilmusid kohale uurijad. Pataljonis kõneldi, üle kuulatakse ainult vene keele oskajaid. Meie rühmas oli neid kaks – Kazmin ja Budašov. Nemad vististi juhtisidki tähelepanu mõnedele meestele, kellelt olid kuulnud nõukogudevastaseid väljendusi või lihtsalt segaseid jutte. Üks sellistest oli keegi Lääne. Nagu hiljem selgus, seletas Lääne (juba arreteerituna) omakorda, tema olevat vagunis rääkinud, et Jaapan astus Nõukogudevastasesse sõtta. On meeles tema kinnitus uurijale: "Mina rääkisin, Sein kuulas, ja kuigi ta midagi ei öelnud, sain tema näost aru, et ta on minuga nõus."

Mind arreteeriti 1941. aasta oktoobri keskel. Meie pataljon töötas sel ajal juba Arhangelski lähedal Ökonoomia sadama ehitusel. Eeluurimisel vanglas toimusid ülekuulamised küll põhiliselt eesti keeles, aga protokollid koostati muidugi venekeelsed. Kirjapandu tõlgiti mulle osaliselt suusõnal, vene keele lugemiseks ma polnud sel ajal veel suuteline ega tea öelda, kuivõrd autentselt tõlkimine toimus. Küll aga suhtusin juurdlusorganeisse lausa lapsemeelse usaldusega ja rääkisin uurijatele ära kõik, mis pataljonis valitsenud olukordadest teadsin. Sama usalduse toimel kirjutasin ka ülekuulamisprotokollidele tõrkumatult alla."

Selle peatüki tahtsin jätta kirjutamata.

Nii oleksin võinud isegi toimida, kui tegemist oleks ainult mõne üksikuga, kes avameelselt teatas uurijaile kõigist sõnadest, mis olid kaaslaste huulilt pudenenud. Ent punaväkke mobiliseeritud eestlaste hulgast otsis "suure kodumaa" julgeolek üles ja leidiski kümneid, kes aitasid saata oma kaaslasi surma või vangilaagrisse juba 1941. aasta suvelsügisel.

Pealegi ei kirjuta ma väljamõeldud tegelastega romaani, mille loojal on vaba voli valida, keda ja millisest küljest lugejale näidata. Tõsiloos on võimatu vaikida sündmustest, mida on tänagi, 60 aastat hiljem, valus meenutada.

TEINE OSA

ÜÜRIKE VABAPÕLI

"Lahkusin koos ühe kaaskannatajaga laagrist neljanda augusti õhtul. Võis olla umbes kella üheksa paiku, kui alustasime teed lõuna suunas. Olime laagrist juba tüki maad eemal, esimese küla taga, kui sattusime hernepõllule. Siin otsustasime süüa oma esimese õhtueine, mida saime ka laagris sama hilja või veel hiljemgi.

Olime puginud herneid küllalt, jätkasime teed ööpimeduses edasi, et jõuda laagrist küllalt eemale. Kui olime jõudnud ühele ristikheinaväljale, otsustasime puhata natuke aega. Päris lopsakas hein oli. Keerasime seda külje alla ja uinusime üsna varsti magama. Olime kaunis väsinud, sest oli hea tükk maad ära käidud üle põldude ja kraavide. Sest meil polnud võimalik teesid otsida, kui neid üldse leidus. Ja teedest polnud meil tähtis ka, sest meie teeks oli valitud Volga vasak kallas, mida mööda oli otsus tehtud jõuda ükskord lõunasse. Oleksime küll sättinud sammud otsekohe Eesti poole. Vaatasime asja nii, kas Eestisse või Kaspia mere äärde on pea ühepalju maad. Kuid otsustasime siiski minna lõuna suunas.

Kui ärkasin üles, oli veel täiesti pime. Kui kaua olin maganud, ei tea, sest puudus kell minul kui ka mu kaaslasel. Ajasin ka tema üles ja ütlesin, et jätkame teed edasi, et jõuda võimalikult kaugele laagrist ja saavutada ennem Volga kallas.

Ja meil oli hea saatus minna Volga suunas öösel, sest tema kaldal asub ju Kaasani linn. Linna tuled olid siis meile märgiks ja nende suunas hakkasime astuma edasi, kuid hoidudes tublisti vasakule poole. Sest meile ei teinud mingit isu minna linna. Linna minna me ei võinud, sest seal liikus tihedalt patrulle ja me oleksime kohe lõksus olnud ega poleks kaugemale pääsenudki. Me kumbki ei oska sõnagi vene keelt ja kui meie käest oleks keegi linnas midagi küsinud, siis oleks kohe vahel olnud. Otsustasime linnadest eemal hoida ja käia täiesti metsateed.

Läksime edasi mööda metsi, põlde ja heinamaad. Olime käinud juba tüki maad ja jätnud ühe kolhoosi selja taha, kui seisime keset rukkipõldu. Siin otsustasime puhata kuni hommikuni.

Ei ärganud enne, kui oli tõusnud päikene. Ajasin ka sõbra üles, ütle-

sin, et päike on tõusnud ja aeg on ka meil edasi minna. Võtnud hommikueineks rukist ja herneid, jatkasime oma teed.

Sõime kõike põllult kättesaadavat, vahel küpsetasime kartuleid, ehk need küll väiksed veel olid, kuid ei saanud hoolida.

Laagrist tulime küll välja ilma ühegi tikuta. Kuid esimesel päeval, kui jõudsime heinamaale, juhtus meile üks heinaline ette, kelle takast saime ära võtta kaks toosi tikke, pool pakki mahorkat ja ühe paki soola. Oleks küll rohkem võtnud, kuid ei olnud, mida võtta. Hiilisime tema heintest tehtud telgi juurde, et ehk leiame tema äraolekul leiba või ükskõik mis söödavat. Aga ei leidnud midagi peale nende. Kuid olime siiski õnnelikud, et saime tikke, nüüd võime ju kartuleid küpsetada ja kala suitsutada. Sest meil oli ju ka õng kaasas.

Nii rändasime meie kaks, süües vahel metsas vaarikaid, vahel küpsi kartuleid ja suitsukala.

Kuid seitsmenda õhtul sõime juba paremini, siis auras meil soe haneliha ees. Päeval kohtasime üht hanekarja hulkuvat üksikpäini mööda heinamaad. Ja me ei kõhelnud kaua, võtsime kohe ühel peajao maha.

Õhtú saabudes asusime heinaliste tehtud heinaonni. Ähvardas sadama hakata, läksime võsast kuivi oksi tooma, et kui tulebki vihma, siis ei jääks me hanepraest ilma. Saime just oksad ära tuua, kui hakkaski sadama. Kuid see vihm läks varsti üle ja ma hakkasin tuld tegema, et hane vardas küpsetada. Ise ütlesin sõbrale, et sa mine ja too lähemast kuhjast kuivi heinu külje alla, ja sõber läkski. Tuli varsti tagasi, ühes käes pann ja teises kaenlas heinad. Selgus, et heinalised olid sinna peitnud oma keedunõud. Sõber oli ühe kaasa võtnud, selles siis keetsime hane ja lasksime õhtusöögil heaste maitsta, süües haneliha ja võttes puljongit peale. Sellest hanest sai meile kaks korda süüa. Saime hommikul ka kõhu haneliha täis.

Kaheksanda lõuna paiku jõudsime Kaama jõe suudmele. Väike oja voolas tüki maad suudmest ülespool. Seal nägime kalu, hakkasime neid püüdma. Tegime pajuvitstest püügiriista, kuid see ei õnnestunud. Kui saime mõrra valmis, oli ka taevas pilves ja hakkas sadama. Paar korda saime küll proovida, kuid see ei andnud tagajärgi. Siis tuli vihm, pugesime kuhja ääre alla vihmavarju.

Jäin seal magama ja ei kuulnud enne, kui sõber ajas mind üles ja ütles, et vihm on üle. Oli juba täiesti videvik käes. Ajasin siis ka oma kondid kuhja ääre alt välja, hakkasime liikuma mööda Kaama kallast ülespoole.

Varsti ütlesin sõbrale, et on pime ja meie rännakust ei tule midagi välja, parem magame kuskil kuhjas hommikuni välja, eks siis vaata, kust

saame süüa ja kuidas saame üle jõe. Sõber oli sellega nõus. Tükkisime oma tavalisse öömajja – heinakuhja.

Kaama kaldal tõustes ja tundes tühja kõhtu, asusime kohe teele eemalt paistva küla või kolhoosi poole. Põldudelt täitsime oma kõhud ja võtsime tagavara kaasa. Sammusime otse metsa ja metsa mööda küla taha.

Metsast ümbrust vaadates nägime, et umbes kaks kilomeetrit mööda Kaamat ülespoole asub teine küla. Otsustasime minna kahe küla vahelt jõe kaldale, et sealt näeme ära, kumma küla alt on kõige parem saada paati, et sõita üle jõe."

"Reisikirja" leidsin Eesti Riigiarhiivi filiaali 129. fondi 28 538. säilikust. Autor: Võrumaal Koiola vallas 1922. aastal sündinud Aleksander Sibul.

"Kaaskannatajaks", kellega koos ta lahkus vargsi Kaasani lähistelt sõjaväelaagrist, oli Peningi vallast pärit eakaaslane Helmut Laanemets. Mõlemad olid sõja puhkemise ajal töötanud Tallinnas ja käsutatud punaväkke juuli algul.

Rändurite unistused ja lootused kustusid 20. augusti õhtul – 18 kilomeetri kaugusel Uljanovskist märkasid neid kolhoosnikud, pidasid kinni ja andsid üle miilitsavolinikule, kes viis nad linna miilitsaosakonda. Ent kas polnud tol suvel imelugu seegi, et eesti poistel, kes olid punaväest põgenenud, õnnestus enam kui paar nädalat sõdiva riigi tagalas märkamatult liikuda?

Juba 22. augustil tõlkis Ivan Välbe vene keelde viimase kui sõna ruudulisest kaustikust – kohe oli selge, mida noorukid olid mitme päeva jooksul teinud ja millest mõelnud. Pagana kahju, et omal ajal ei teadnud Võrus kompartei austatud veteranilt Ivan Nikolajevitš Välbelt pärida, mida ta ise mõtles Sibula ülestähendusi tõlkides.

Miks põgenesid poisid sõjaväelaagrist?

"Toit oli kehv, süüa anti vähe ja hilja, muid põhjusi polnud," vastas ülekuulajale 22. augustil Uljanovski vanglas Aleksander Sibul. Tol päeval oli tõlgiks Ivan Välbe, järgmisel Rudolf Ojalo. Vägisi võõrale maale käsutatud ei mõistnud sõnagi vene keelt, nagu loen ka kaustikust, kuhu Aleksander Sibul mõnes peatuskohas hetki rännaku algpäevist üles tähendas.

"Kõnelesime omavahel, et meid toidetakse nagu vange. See jutt jõudis politruki kõrvu. Tema selgitas: siin on sõjaväelaager, kui oleks vangilaager, siis teile ei õpetataks, kuidas sõdida."

Kohe tahtis ülekuulaja teada toidu üle nurisejate nimesid. Miks oli ta väga uudishimulik, ei vaja selgitamist. Aleksander Sibul vastas, et teisi ta peale Laanemetsa ei tunne.

Oma varasemast elust aru andes kinnitasid noormehed, et poliitika pole neid kunagi huvitanud.

Aleksander Sibul ütles, et 1939. aastal oli ta mõistetud varguse eest kaheksaks kuuks vangi.

"Kui punaarmee tuli Eestisse, olin Valga vanglas. Vangid kõnelesid, et meid kõiki lastakse vabaks, kuid vabastati ainult poliitilised. Minu jaoks polnud tähtis, kelle käes on võim, vabaks sain 12. juulil 1940. Ma ei astunud välja ei Nõukogude võimu vastu ega ka tema kaitseks, olin ükskõikne. NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste ajal ma hääletama ei läinud, aga miilits tuli järele, viis mind valimisjaoskonda, lasin sedeli kandidaatide nimedega urni.

Sakslaste tulekut Eestimaale ma ei soovinud, nõukogude võimu ajal elasin paremini kui varem. Arvasin, et sakslased kaotavad sõja."

Uurija küsis: kui soovisite kaitsta Nõukogude Liitu, miks siis punaarmeest pagesite?

"Tahtsin pääseda kiiremini rindele, aga meid hoiti tagalas, toideti kehvasti, kõht oli alati tühi."

Helmut Laanemets: "Kui punaarmee tuli Eestisse, töötasin rikka mehe juures. Poliitika mind ei huvita. Põgenesime väeosast seepärast, et meid toideti kehvasti ja üldse oli punaarmees raske teenida."

Miks noormehed otsustasid pageda mitte koju, vaid hoopis teises suunas?

Esialgu olid nad kaalunud võimalusi Eestisse jõuda, eriti hellitas seda mõtet Helmut. Kuidas aga pugeda läbi kahest sõdivast vaenuväest? Ei olnud neil taskus ainsatki dokumenti ega suus vene keele sõna. Teejuhiks oli kuskilt hiivatud suure maa kaart – see on praegu arhiivis, murdekohtadest mitmeks tükiks rebenenud. Volga kallast pidi, linnu ja asulaid vältides lootsid nad astuda laagrist võimalikult kaugele, kuni Kaspia mereni, ja kuskil tööd leida. Lootsid soojemal maal kuidagi talve üle elada, seejärel katsuda pääseda sünnimaale. Arvan, et Aleksander kõneles tõtt, kui ütles:

"Kuna raha meil polnud ja seljas olid kerged suverõivad, mõtlesime toitu ja rõivaid varastada elanikelt. Vene keelt ei oska, dokumente oli võimatu ja ohtlik muretseda. Kavatsesime end peita metsades, linnades oma nägu mitte näidata."

Kas oli poistel kavas pääseda mõnda välisriiki? Nii päris uurija, küllap tagamõttega – jaatava vastuse puhul võib julgesti kirja panna kuuli nõudva süüdistuse: kodumaa reetmine. Kumbki nooruk seda vist ei taibanud, muidu oleksid nad vastanud sootuks teisiti, isegi sel juhul, kui oleksid teel arutanud tõsimeeli riigipiiri ületamist.

"Teel ütlesin Laanemetsale, et hea oleks minna üle piiri. Tema polnud nõus, igatses pääseda kiiremini Eestisse. Välismaale tahtsin minna ainult seepärast, et arvasin: kui mind nagu desertööri kinni võetakse, nagunii karistatakse karmilt."

Uurija päris: mis riiki kavatsesite pageda? Protokolli kirjutas ta Aleksander Sibula vastuse, kas poiss just täpselt nii vastas, seda ei saa me iialgi teada:

"Tahtsime jõuda Volga vasakut kallast pidi Kaspia mereni, mere kallast pidi piirini ja üle minna seal, kus leiame sobiva koha. Jääda Nõukogude Liitu ilma dokumentideta näis võimatu, kartsime, et meid võetakse kinni ja ootab karm karistus. Välismaal oleksime andnud end võimude kätte ja jäänud sinna elama."

Uurija uudishimul polnud piire, tema tahtis ülitäpselt teada, mis riiki ikkagi kavatsesid nad minna. Küll püüdsid poisid seletada, et nad ei pidanud silmas ühtegi konkreetset riiki, olid ainult omavahel üle piiri mineku võimalusest kõnelnud. Kui kaua poisse pinniti ja vaevati, ei tea, kuid viimaks kirjutas uurija protokolli: Sibul tahtis minna Afganistani, Laanemets sõita raudteel Musta mereni, sealt pageda kas Rumeeniasse, Bulgaariasse või Türgimaale. Kodumaa reeturid!

13. septembril – samal päeval, kui Kaasanis loeti vene keeles Evald Tammpuu päevikut! – seisid Aleksander ja Helmut Uljanovski kohtu hoones Volga-äärse sõjaväeringkonna tribunali ees. Kinnine istung, ei süüdistajat ega kaitsjat! Enne kui tribunali liikmed läksid otsust tegema, palusid mõlemad kergemat karistust ja suunamist tööle.

Surmamõistetuile anti 72 tundi aega esitada kassatsioonikaebus NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumile. Seal heideti 25. septembril kaebustele pilk peale. Kolleegium jättis tribunali otsuse muutmata.

Aleksander Sibul ja Helmut Laanemets mõrvati 25. detsembril 1941 Kuibõševis.

Sellal, kui valvsad kolhoosnikud katkestasid Aleksander Sibula ja Helmut Laanemetsa teekonna lõuna poole, võtsid viis poissi ühes teises kohas Venemaal alles hoogu põgenemiseks.

Jüri Ild, Valentin Kivirähk, Evald Kõiv, Edgar Nikitin ja Evald Nalting lahkusid Belinskaja jaama juurest sõjaväelinnakust 23. augustil. Paraku kujunes nende vabapõli veelgi lühemaks – juba kahe päeva pärast märkasid neid metsas kolhoosnikud, põgenikud võeti kinni ja viidi väeossa tagasi.

Vanim viiest oli 1920. aastal Pärnumaal Are vallas sündinud Jüri Ild. Kui Volga-äärse sõjaväeringkonna NKVD eriosakonna uurija küsis, miks ta põgenes, seletas noormees:

"Ma ei pidanud ega pea Nõukogude Liitu oma kodumaaks. Minu isal oli maatükk, mitte küll suur, kuid Nõukogude võim võttis sellegi ära ja andis vaestele talupoegadele. Laulsin teel Tallinnast Leningradi laeval koos teistega Eesti Vabariigi hümni. Belinskajas rääkisin, et siin elatakse vaeselt ja selles on süüdi Nõukogude valitsus. Tõestasin, et sakslaste kaotused on venelaste omadest väiksemad..."

15. juulist olime viiekesi koos ühes jaos, saime sõpradeks. Teised hakkasid mind veenma, et asuksin põgenemist ette valmistama. Mina pidin muretsema kaardi, Nikitin kaaslaste käest raha, Kõiv otsima koha, kust oleks kõige parem sõjaväelinnakust välja pääseda.

23. augustil kella ühe ajal öösel ronisime ükshaaval aia alt läbi ja jooksime metsa. Et meid kinni ei püütaks, läksime asulatest ringiga mööda ja peitsime end metsades. Sõime kõike, mida põllult sada. Tahtsime põgeneda lähemale rindele, algul jala, hiljem võimaluse korral raudteel, siis minna üle Saksa vägede poole, sealt võimaluse korral koju Eestimaale."

Evald Kõiv, kes oli sündinud 1921. aastal Narvas, oli töötanud enne punaväkke käsutamist Raasikul veskis. Uurija kirjutas tema seletuse protokolli nõnda:

"Ma polnud rahul, et meid, eestlasi, kutsuti Punaarmeesse ega jäetud teenima Eestis, vaid viidi kaugele tagalasse. Väeosas ütlesin, et Nõukogude Liidus on halb elada, viletsad rõivad, kehv toit, me sureme nälga. Ülistasin Saksamaad, tema armeed ja tehnikat. Meile räägitakse küll, et sakslastel on suured kaotused, kuid Punaarmee loovutab neile kogu aeg linnu."

Valentin Kivirähk oli sündinud 1921. aastal ja lõpetanud keskkooli. Väeosast põgenemist põhjendas ta nii:

"Olin nõukogude võimu vastane, pooldasin kodanlikku korda. Tegi viha, et mind ei jäetud teenima Eestimaale. Väeosas rääkisin, et venelastele antakse Punaarmees rohkem leiba, suhkrut, paremaid rõivaid kui eestlastele. Ütlesin, et ajalehed valetavad, kirjutades, et punavägi peksab sakslasi. Tegelikult on sakslaste kaotused väiksemad.

Tegin neli-viis päeva enne põgenemist Edgar Nikitinile ja Evald Kõivule ettepaneku minna tagasi Eestimaale. Nemad olid nõus kaasa tulema. Paar päeva hiljem kõnelesime oma kavatsusest ka Jüri Ildile. Tahtsime kõik pääseda kiiremini Eestisse vanemate juurde."

Anijast pärit 19-aastane Edgar Nikitin tunnistas, et ta polnud rahul toidu ja rõivastega.

Harku valla Püha küla aedniku poeg Evald Nalting:

"Õppisin Ravila aianduskoolis, kus grupp õpilasi astus välja Nõukogude võimu vastu. Vihkasin kommuniste ja komnoori. Kui vaenulikud elemendid Eestist välja saadeti, kasvas veelgi viha. Ma ei tahtnud teenida Punaarmees ega sõita Venemaale, ainult karistamist kartes lasin end siia tuua.

Jüri Ild ja teised kõnelesid mulle kavatsusest põgeneda koju 22. augustil. Ild oskab vene keelt, tema ostis poest raamatu, kus sees Nõukogude Liidu kaart."

Poiste seletustest tegid ülekuulajad järelduse: nad olid kodumaa reeturid, kes deserteerusid punaarmeest täiesti teadlikult, nende eesmärk oli vabatahtlikult üle minna Saksa fašistlike vägede juurde.

Pensa garnisoni sõjatribunal lükkas desertööride haigestumise tõttu nende kuriteo arutamise kahel korral edasi. Missugused olid tingimused Pensa l, vanglas, võime aimata. Noorukid kustusid seal üksteise järel:

Valentin Kivirähk suri 24. märtsil 1942.
Evald Nalting suri 29. septembril 1942.
Edgar Nikitin suri 31. jaanuaril 1943.

Kaks poissi viidi Pensa garnisoni tribunali ette alles 3. veebruaril 1943.

Jüri Ildile määrati kõrgeim karistusmäär, Evald Kõiv saadeti kümneks aastaks töölaagrisse.

20. veebruaril määras NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegium ka Jüri Ildi 10 aastaks töölaagrisse.

KIRVEGA KODUTEEL

REIN KIVI TÕI PÄTSI LEIBA

Arhangelski oblasti Kotlase rajooni Zabelje külas asuvast 5. tööpataljonist lahkus 31. augusti hilisel õhtutunnil koguni 14 meest. Nendest pärast vahistamist tehtud näopildid on Eesti Riigiarhiivi filiaali 129. fondi 26 414. säilikus ümbrikes. Mis meestega pärast punaväkke käsutamist juhtus, sellest ei kõssatud ühelegi emale-isale, abikaasale ega õele-vennale sõnakestki. Mitmesaja leheküljega toimiku olemasolugi varjati mahalastute omaste eest enam kui pool sajandit.

Lehtedel, mille on enamjaolt vene keeles täis kirjutanud politruk Perepelitsa ja julgeolekuseersant Rudtšenko, avaneb vapustav pilt traagilise lõpuga "matkast" läbi võõra ja vaenuliku maa. Eeskätt tahtsid ülekuulajad välja selgitada, mida oli igaüks teinud pärast punaväkke mobiliseerimist, miks tööpataljonist deserteerus, kuidas põgenemiseks valmistus. Protokollide igale leheküljele kästi meestel alla kirjutada; samas on tõlkide Ivan Žilkini ja Ruven Šeri allkirjad.

Tundmatule teele, kus neid võidi igal hetkel kinni võtta ja isegi hoiatamata tulistada, asusid mitte enam verinoored, vaid aastail 1907 kuni 1918 sündinud mehed. Peaaegu kõik olid teeninud Eesti Vabariigi kaitseväes. Pooled neist olid põlised tallinlased, enamikus töölised. Kuid vangipõlvest lahti rabelda ja koju naasta ihkasid ka mujal eluteed alustanud: Karl Kalda oli sündinud Paikuse vallas, Anatoli Kolts Kõo vallas, Elmar Kool Tartus, Enn Toome Esna vallas, Evald Kiik Porkuni vallas, Karl Rohtmaa Maidla vallas, Aleksander Keskküla Maasi vallas.

Paraku kõneleb säilik üsna vähe meeste varasemast elukäigust. Ülekuulajail polnud mahti ega erilist vajadustki seda kuigi põhjalikult uurida. Küll aga pandi kirja isa-ema, laste ja õdede-vendade nimed ja elukohad. Selle raamatu kirjutamise ajal on mul õnnestunud kohtuda ainult ühe mõrvatu, Aleksander Keskküla lähedastega – varem polnud nemad mainitud säilikust kuulnudki.

Teekonda kodu poole alustasid põgenikud hilisõhtul kasarmu lähedalt heinakuhja ja põõsaste vahelt.

"Kuulsin 31. augustil Karl Looperit ja Heiti Loodsalu kõnelemas, et

täna öösel nad põgenevad. Küsisin, kas võiksin tulla kaasa. Loodsalu ütles, kuhu ja millal koguneda. Oma asju kandsin kasarmust õhtul välja kolm korda," tunnistas ülekuulajale Karl Kalda.

Tallinnas lukksepana töötanud August Golding:

"Kavatsusest põgeneda kuulsin Looperilt, Kiigelt ja Loodsalult, kelle kõrval magasin. Viisin kaks korda palitu alla peidetud kotte välja, keegi ei pööranud tähelepanu, ruumis oli pime. Korrapidaja istus laua juures ja rääkis kellegagi ega pannud tähele, kui väljusin."

Tallinna lukksepp Raimut Schmidt:

"31. augustil ütles Karl Rohtmaa lennuväljal, et lahkub koju. Olin nõus kaasa minema ja kutsusin ka Ivan Korendi. Oli plaan minna Velski ja täiendada seal toiduvarusid."

Ivan Korendi seletas:

"31. augusti õhtul tuli minu juurde 2. roodu Raimut Schmidt ja ütles: täna õhtul põgeneme Eestimaale. Küsis: kas soovid kaasa tulla, meil on kõik ette valmistatud.

Kell 22.30 viis ta mind kasarmu taha heinakuhja juurde, kus oli juba ees 4. roodu mehi kottidega. Hakkasime astuma, oli juba pime. Meid juhtis Anatoli Kolts, tema oli käinud päeval teed vaatamas. Varsti pöördus üks 4. roodu mees tagasi oma väeossa."

Herbert Karu, kes oli sündinud aastal 1918 ja töötanud Tallinnas tuletõrjes motoristina, tunnistas:

"Töö ajal lennuväljal arutasid mehed võimalusi põgeneda. Paar päeva enne lahkumist ütles Heiti Loodsalu, keda tunnen lapsepõlvest, et mõne päeva pärast on minek. 31. augustil rääkisid lennuväljal puhkepausi ajal pagemisest peamiselt Kolts ja Loodsalu.

31. augusti õhtul küsisin Aleksander Haugaselt, kas ta on nõus kaasa tulema. Ta lubas tulla, aga millegipärast ei ilmunud heinakuhja juurde.

Oma asju viisime kasarmust välja riiete all mitu korda, et keegi ei kahtlustaks. Kogunemiskohta tõi Rein Kivi pätsi leiba ja ütles, et tema kaasa ei tule. Voldemar Panksepp kõndis meiega jõeni, sealt pöördus tagasi väeossa."

Kasarmust lahkuti ainsagi tulirelvata. Päris paljakäsi siiski ei mindud: lennuväljalt olid nad hiivanud kaks kirvest ja labida. "Kirvest oli vaja, et raiuda puid lõkke jaoks, labidas selleks, et kuskil kaevata kaev joogivee saamiseks," seletas Tallinnas 1907. aastal sündinud ja keevitajana töötanud Karl Looper.

Toitu oli 14 mehel ülimalt napilt. Herbert Karu tunnistas:

"Meil oli kaasas viis-kuus pätsi leiba – kust Looper, Golding ja Kalda leiva muretsesid, ei tea –, ligi kaks kilo jahu, kolm kilo herneid ja kilo makarone, arvatavasti sai Looper need kokalt, kellega sõbrutses."

ELMAR KOOL KUTSUS KAASA

Kellel ja millal tekkis esimesena mõte Kotlasest jalga lasta?

Vähemalt üks mees kaalus seda juba augusti algul, kui nad viibisid kodust õige kaugel, nagu tunnistasid hiljem uurijale nii tabatud kui ka need, kes loobusid kaasaminekust.

"Kui meid toodi Kotlasest Zabeljesse, ütles Elmar Kool, kellega olime teel saanud sõpradeks, et siit on vaja põgeneda," seletas Herbert Karu.

Boris Roolaid: "Põgenemisest koju kõneles esimest korda Elmar Kool laeval, kui sõitsime Zabeljesse. Anatoli Kolts arutas võimalusi pageda mitmel korral kasarmus. Kaks päeva enne lahkumist kutsus Kool mind kaasa. Ütlesin, et siit põgeneda pole võimalik, rindest läbi ei pääse."

Voldemar Panksepp: "Elmar Kool kutsus: tule kaasa, sa oskad veidi vene keelt, sellist meest on meile vaja. Ütlesin: ei taha põgeneda. 31. augustil kutsus ta jälle: täna me lahkume, tule, vajame vene keele oskajat; ära karda, minejaid on palju."

Aleksander Haugas: "Elmar Kool arvas, et on võimalik pageda. Ütlesin: siit on Eestimaale pikk tee, läheb külmaks, rindest läbi ei pääse."

Agar teiste kaasakutsuja oli Tallinna sukavabriku meistriabi, 1917. aastal sündinud Heiti Loodsalu.

Aleksander Keskküla seletas:

"Et grupp valmistub põgenema, sellest sain teada 29. augustil tööl. Minu juurde tuli Loodsalu ja küsis, kas tahan väeosast põgeneda. Küsisin: kes põgenevad? Kümme meest, nimetas mõne neist, kellega koos deserteerusin. Vastasin, et võib-olla lähen kaasa, aga kindlat nõusolekut ei andnud."

Kas lahkujad teadsid, mis desertööre tabamise korral ootab?

Karl Looper: "Teadsin, et sõjaväelasi karistatakse väeosast deserteerumise eest Nõukogude seaduste järgi. Politruk selgitas, mis on deserteerumine ja et selle eest on ette nähtud karm karistus."

Ivan Korendi: "Tahtsin jõuda koju. Juba varem olin mõelnud Eestimaale põgenemisest. Politruk oli meile öelnud, et desertööre ootab karistus."

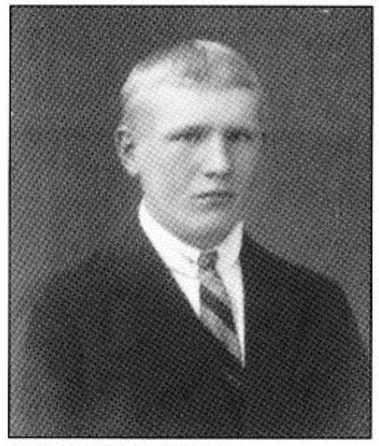

JOHANNES ALEV

EVALD TAMMPUU

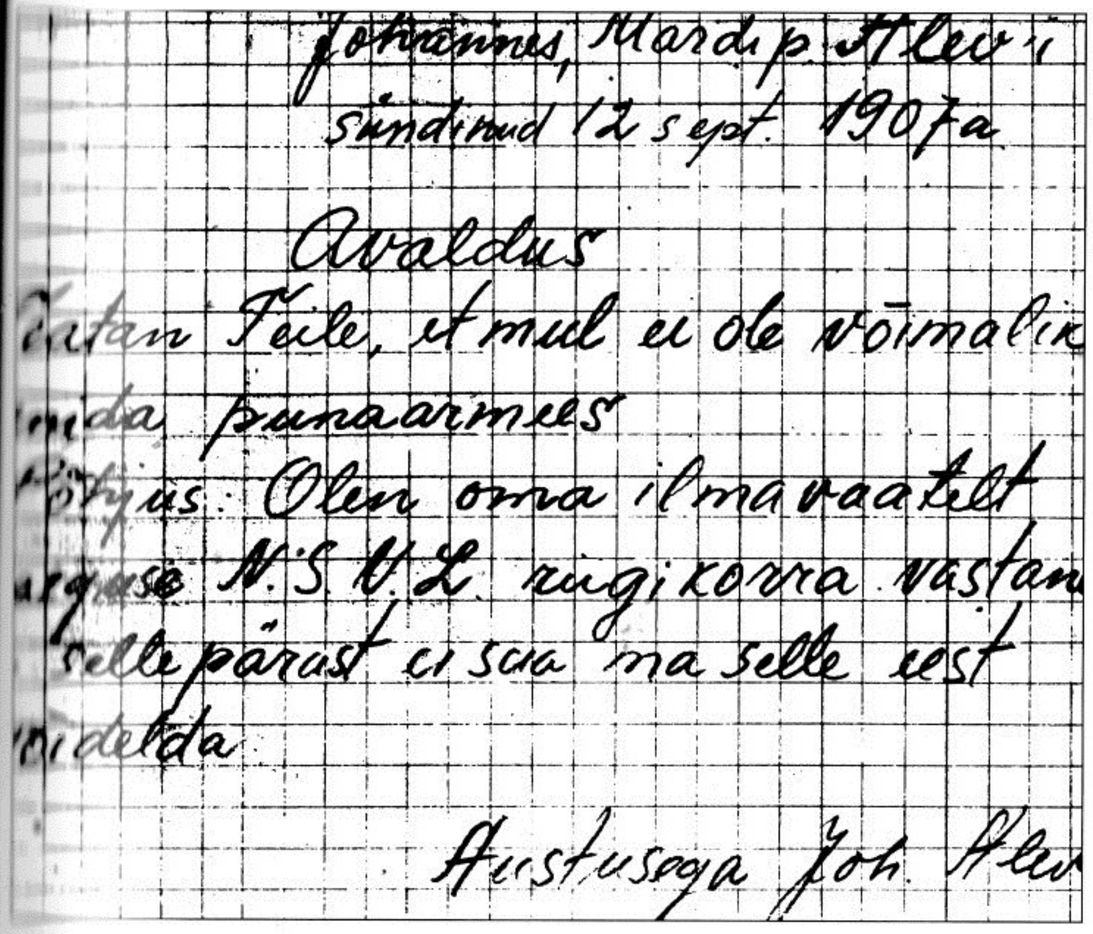

Johannes, Mardi p. Alev'i
sündinud 12 sept. 1907a

Avaldus

Tatan Teile, et mul ei ole võimalik
[illegible]da punaarmees
[illegible]tjus: Olen oma ilmavaatelt
[illegible]guse N.S.V.L. rügikorra vastan
selle pärast ei saa na selle eest
[illegible]idelda

Austusega Joh. Alev

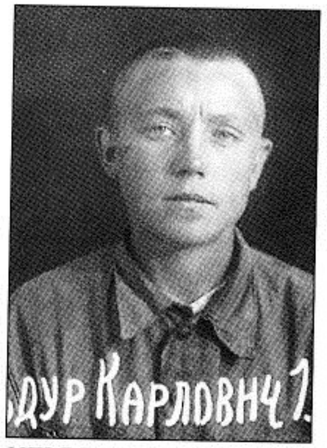

HELDUR ALLIKSAAR

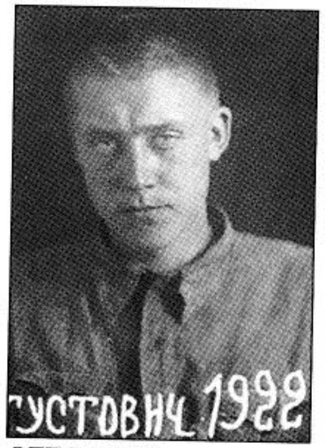

OTT EVERT

ROBERT LAMBUR

VIKTOR LAMBUR

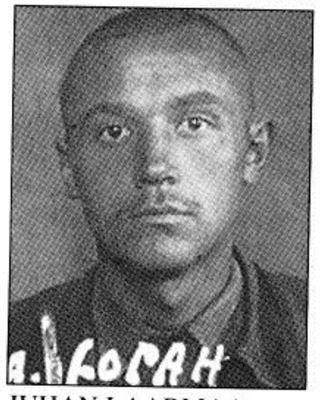

JUHAN LAARMAA

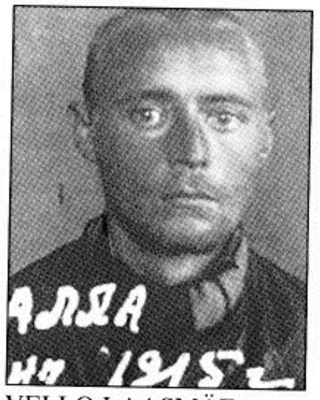

VELLO LAASMÄE

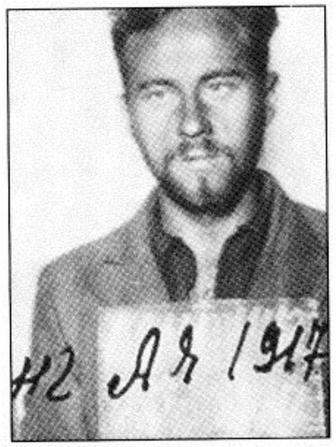

AUGUST GOLDING

KARL KALDA

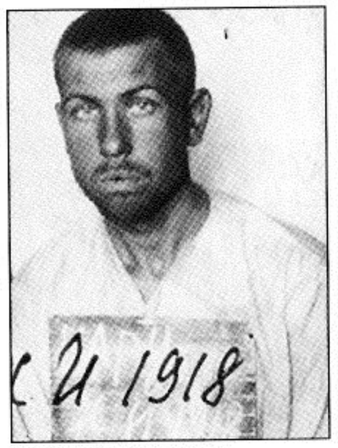

HERBERT KARU

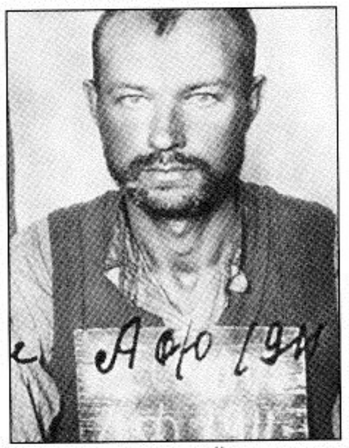

AL-DER KESKKÜLA

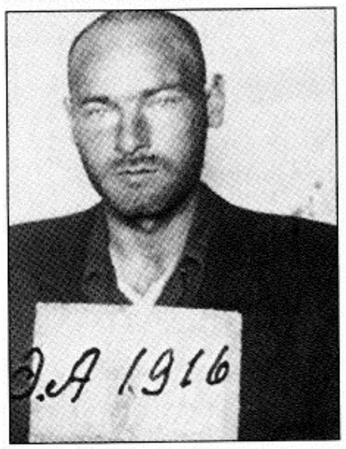

EVALD KIIK

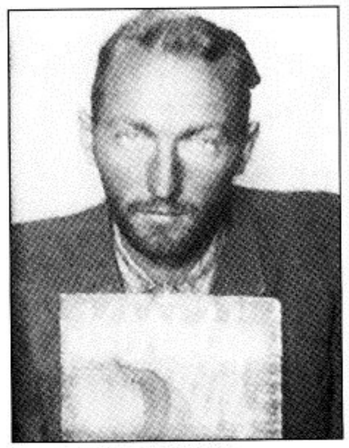

ANATOLI KOLTS

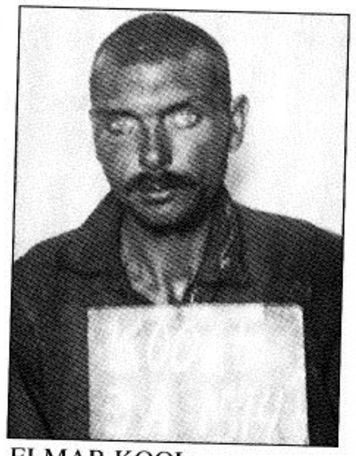

ELMAR KOOL

IVAN KORENDI

HEITI LOODSALU

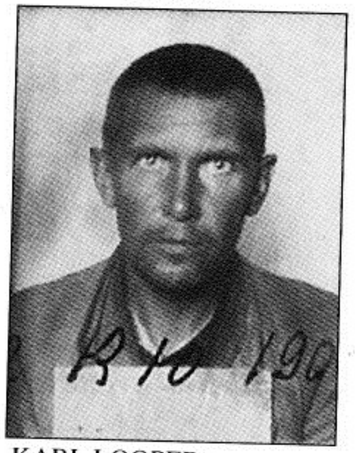

KARL LOOPER

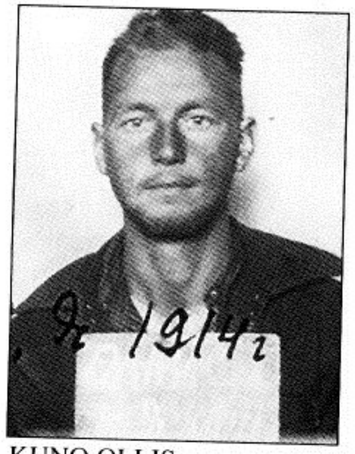

KUNO OLLIS

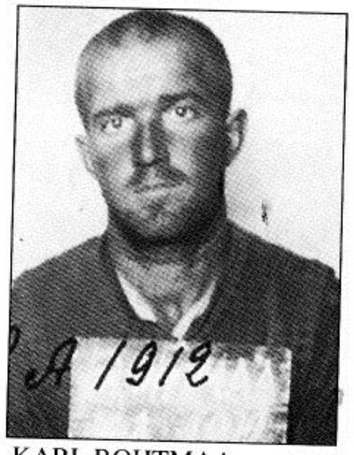

KARL ROHTMAA

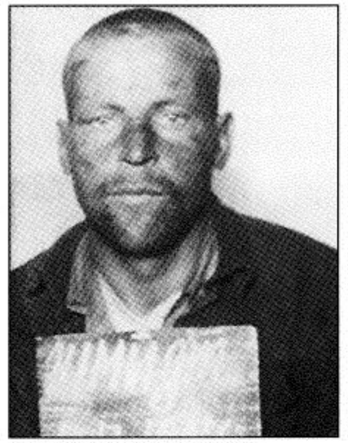

RAIMUT SCHMIDT

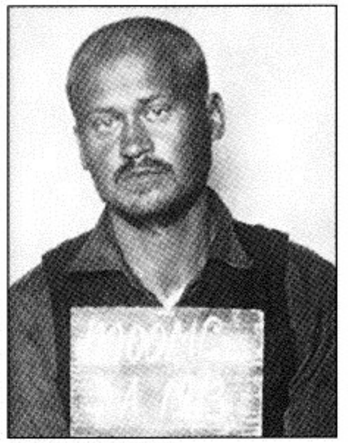

ENN TOOME

ALEKSANDER HAUGAS

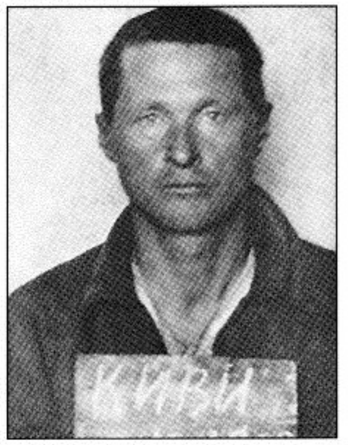

REIN KIVI

VOLDEMAR PANKSEPP

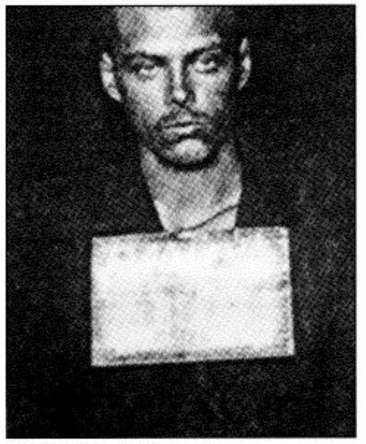

BORIS ROOLAID

EDGAR RUUSA

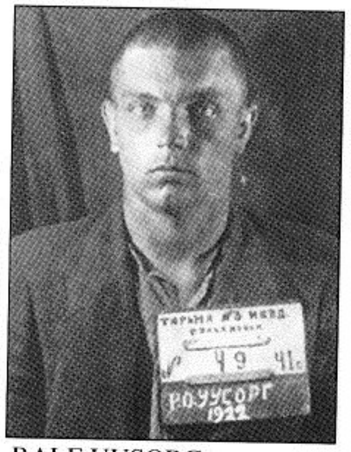

RALF UUSORG

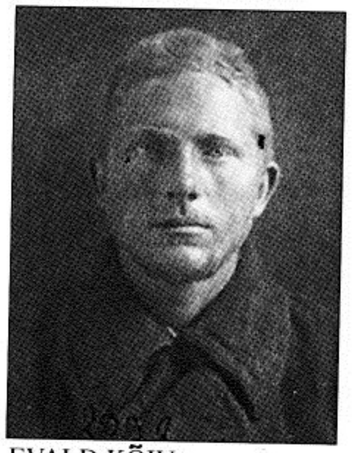

EVALD KÕIV

EDGAR NIKITIN

VALENTIN KIVIRÄHK

JÜRI ILD

EMIL LAADO

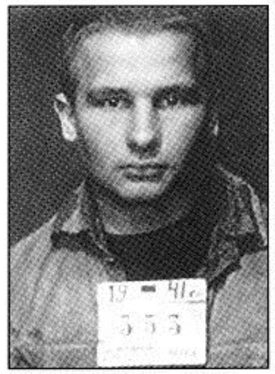

JOHANNES LAKS

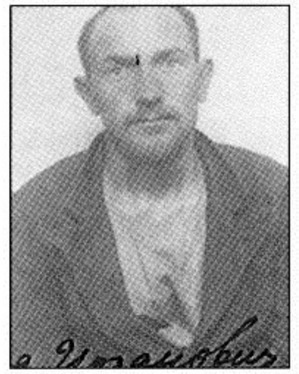

EDUARD VAHTER

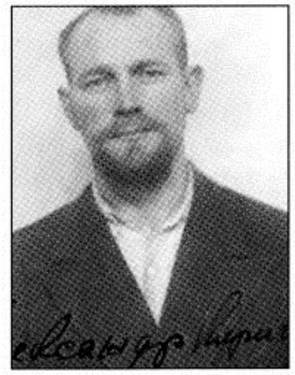

AL-DER ANTSMAA

HERMAN PÄHK

Народный Комиссариат внутренних дел
Москва Челябинск обл.
1 отдел
8 - Января 1942 г.
№ 15134

Председателю Военного Трибунала Челябинского гарнизона
тов. Гореву

Сообщаю, что приговора Военного Трибунала Челябинского гарнизона в отношении осужденных к расстрелу:

1) Анстма Александра Кирилловича осужден 29/X-41.
2) Вахтер Эдуарда Иогановича " 29/X "
3) Пяяк Хермана Иогановича " 29/X "
4) Аникьева Виктора Александровича " 25/X "
5) Ассмут Оскара Эдуардовича " 11/XI "
6) Кезе Роберта Хермановича " 11/XI "
7) Алимпиева Сергея Петровича " 3/XI "
8) Вяли Илляри Федоровича " 22/X "
9) Лаус Георгия Яновича " 22/X "

приведены в исполнение 3 Января 1942 года.

Табарданов

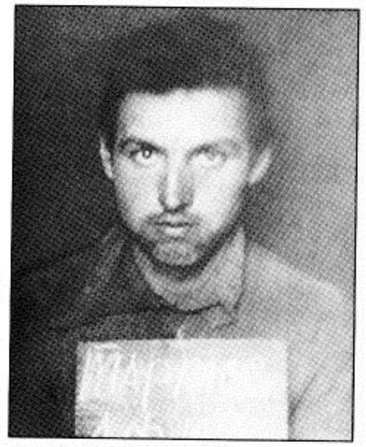

AUGUST TARTES

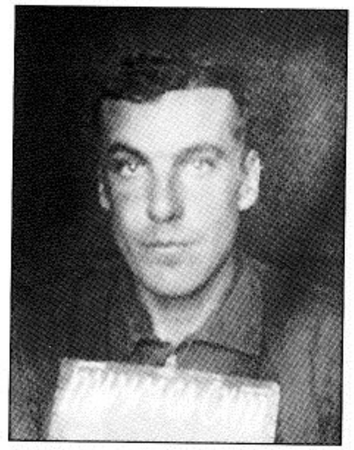

JOHANNES TAMMELEHT

НАЧАЛЬНИКУ ОСОБОГО ОТДЕЛА НКВД ЧЕЛЯБИНСКОГО ГАРНИЗО НА.

гор. Челябинск.-

При этом препровождаем задержанных эстонцев в количестве 10 чел., которые убежали с трудового батальона ст.Уаз, из них 7 чел. 1/ ЛИП К.А.,2/МЭНД А.М., 3/ЗУН Ф.М.,4/ЯНЗЫР А.Г.,5/ЯНУБ П.В.,6/КААЛ А. Ф.,7/СУЙЛ М.А. были задержаны в с.Куяше Кунашакского района следующим образом:

2-го октября 1941 года ночью они прошли по селу Куяшу группой 10 человек.Вышли за с.Куяш уч.уполн. по милиции тов.АХМЯТЗАНОВ погнался за ними и хотел их задержать, но они побежали в лес, даже нет останавливались,когда тов.АХМЕТЗЯНОВ по ним открыл огонь,только лишь из 10 чел. двое 1/ КААЛ А.Ф.,2/СУЙЛ М.А. остановились тогда,когда уч. уполн. с ружьем встал перед ними в упор, а остальные 7 чел. убежали в лес.

Утром 3.X.41 г. из них 5 человек были пойманы облавой колхозниками им. "Дзержинского", а трое скрылись. Документы и др. вещи на 5 чел. с протоколами личного обыска упакованы по отдельности.

3-го октября с. г. также были задержаны 3 человека 1/МАНИКУШ А.,2/АХТЛО З. 3/ЯРМО П. по национальности все эстонцы, но не из числа десяти человек упомянутых, а совсем с другого края Кунашакского района. При личном обыске у гр-на МАЛЕКУШ был обнаружен компас, спрятанный внутри нательного белья и записанные бумажки на 7 листах которые были подшиты между подкладкой в фуражке.На всех 3-х последних составлен протокол личного обыска, а документ и другие вещи сложены на всех 3- х человек вместе. Все документы на направляемых 10 чел. завернуты в простынь.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Документы на 10 чел. и два протокола допроса.

НАЧАЛЬНИК КУНАШАКСКОГО РО НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /АЗИЛЬГАРЕЕВ/

KUHU NAD KÜLL LÄKSID?

Et Eestist mobiliseeritud polnud eluga rahul, olid komandörid märganud. Otsesõnu kõneleb sellest iseloomustus, mille kirjutas 4. roodu 4. rühma komandör Aleksei Kazakov – pärit Vologda oblasti taluperest, kommunist, lõpetanud kolm klassi külakoolis. Mõistagi tagasivaatena, kui oli ülemustelt koosa kätte saanud.

Tema ja teisedki komandörid olid hoidnud eestlasi teraselt silmas nii töö ajal lennuväljal kui ka riviõppustel. Paari-kolme nädala jooksul oli Kazakov – hoolimata sellest, et ei mõistnud sõnagi eesti keelt – tähele pannud mõndagi rahutukstegevat hulljulgele retkele asunud meeste käitumises ja meeleolus:

"Enn Toome töötas väga halvasti.

Aleksander Keskküla ei olnud rahul olukorraga Kotlases, rääkis, et Nõukogude Liidus on halb elu, Eestis oli parem.

Herbert Karu ümber kogunes töö ajal mehi, nad rääkisid midagi. Kui läksin juurde, lõpetasid nad jutu ja asusid tööle. Karu oli autoriteet neile, kes töötasid halvasti.

Elmar Kool töötas lennuväljal halvasti, kui komandör eemaldus, istus kohe maha puhkama.

Anatoli Kolts oli distsiplineerimatu, eriti rivis.

Karl Kalda oli väga rahulolematu, et neid, eestlasi, saadeti Kotlasesse, ütles: meid oleks tulnud saata lõunasse, aga saadeti põhja, kus elavad ainult sunnitöölised.

Heiti Loodsalu ütles: turska, mida siin toiduks antakse, söödeti Eestis loomadele.

Karl Looper kogus sageli enda ümber mehi ja rääkis neile midagi, Tal oli autoriteeti nende hulgas, kes töötasid halvasti.

Karl Rohtmaa töötas Kotlase linnas lennuvälja rajamisel hästi, viimasel ajal aga halvasti."

Sellal, kui 14 meest öö varjus metsi pidi kasarmust kaugemale rühkisid, kaasas kaks kirvest, labidas ja mõni päts leiba, magasid komandörid rahulist und.

1. septembril seletas Aleksei Kazakov Arhangelski sõjaväeringkonna prokuratuuri uurijale:

"Viibisin eile õhtul toidujagamise juures, kõik 4. rühma 81 meest olid kohal. Loenduseks roodu platsile üles ei rivistatud. Käskisin jaokomandöridel kontrollida ruumides meeste kohalolekut. Kuidas nad kontrol-

lisid, ei tea, mulle ette ei kantud. Rooduvanem Kinvald teatas, et kõik mehed on kohal. Mina ise rühma ruumes ei viibinud.

1. septembril kell 6.30 teatas mulle 2. jao komandör Belenkov, et põgenenud on Toome, Ollis ja Keskküla. Andsin korralduse kõigil jaokomandöridel kontrollida meeste kohalolekut.

1. jao komandör Viktor Ruusamägi teatas, et puuduvad Karu ja Kolts.

Rivistasin rühma üles ja siis selgus, et kadunud on mitte 5, vaid 13 meest. Millal ja kuhu nad läksid, ma ei tea.

Teatasin desertööridest 4. roodu komandörile, tema esitas raporti 5. pataljoni komandörile. Viimane saatis mind Kotlasesse, teatasin juhtunust miilitsaosakonda, raudteemiilitsale, sõjakomissariaati ja prokuratuuri.

Olin avaldanud Rohtmaale kiitust hea töö eest lennuväljal. Tema veel ütles mulle: "Me töötame halvasti, aga võime töötada paremini." 30. ja 31. augustil töötas ta halvasti, ütles, et on väsinud. Ülejäänud põgenejad pole ergutusi ega laitusi pälvinud.

Desertöörid polnud varem rahul toidu ja riietusega, kurtsid, et pole mahorkat, et Põhjas on kehv elada, Tallinnas oli parem. Minu käske nad täitmata ei jätnud. Et nad valmistusid deserteeruma, seda ma ei teadnud.

Poliitvestlusi oleme pidanud rühmas mina ja komissar Puškin.

Kõik 13 meest võtsid kaasa oma kotid ja asjad, ainult üks jättis kruusi maha."

Kuidas ikkagi õnnestus 14 mehel märkamatult kasarmust välja hiilida? Kas tõesti ükski komandör ei märganud ettevalmistusi?

"Kui heitsime õhtul magama, olid kõik kohal. Nähtavasti lahkusid Karu, Kolts ja Kool siis, kui ma juba magasin. Nad magasid samas ruumis, kuid mitte mu kõrval," seletas jaokomandör, Petserimaal Vilo vallas sündinud Viktor Ruusamägi.

Arvatavasti kõneles ta tõtt, kui väitis, et tal polnud aimugi küpsenud salaplaanist. Kazakovist erinevalt nimetas ta Elmar Kooli korralikuks töömeheks, kes oli eluga rahul. Herbert Karu oli käske täitnud, töötanud keskpäraselt. Ka Anatoli Kolts oli käske täitnud, kuid olnud viimased kümme päeva haige, viilinud, kord puudunud töölt.

"Töölt tulles ei olnud mul mingeid kahtlusi, et minu jao mehed valmistuvad massiliselt põgenema," kinnitas teinegi eestlane, jaokomandör Nikolai Kinvald – Pärnus sündinu. "Kuidas ja mil viisil suutsid üheksa meest kokku leppida, selle kohta ei või ma midagi öelda. Varem polnud mingeid jutte põgenemisest ega märgata rahulolematust. Korduvalt aga nõuti vormirõivaid ja saapaid."

Veel mainis Kinvald, et tema kõrval oli Kuno Ollis heitnud õhtul asemele rõivaid seljast võtmata, jätnud saapadki jalga. Kinvald oli küsinud: miks sa ei maga, milliest mõtled? Ollis vastanud: mis siin mõelda, kui su elu pole midagi väärt. Kinvald oli teda lohutanud: küll olukord paraneb, ei maksa muretseda.

"Arvasin, et Ollis ei võta end riidest lahti seepärast, et tahab minna veel õue või väljakäiku," seletas jaokomandör uurijale.

"Õhtusöögi ajal olid kõik 4. rühma punaväelased kohal, 81 meest said oma toidu, ise nägin. Seepärast ei tekkinud mul mingeid kahtlusi," seletas Riias sündinud, kuid Tallinnast mobiliseeritud venelane Mihhail Rodionov. "Kuidas nad väljusid kasarmust nii, et neid ei märganud korrapidaja, ma ei tea, võib-olla läbi akna."

Tol ööl oli kuni kella neljani korrapidajaks Tallinnast pärit Edgar Libek:

"Ma ei lahkunud kasarmust kuskile, ainult kolm minutit käisin öösel 3. jao ruumis vett joomas. Keegi minu valvekorra ajal kasarmust asjadega välja ei läinud. Punaväelasi läks küll väljakäiku, kuid kõik nad pöördusid tagasi.

Punaväelaste arvu kasarmus ma ei teadnud. Pärast õhtust kontrollimist läksid mehed vaatama filmi, see kestis kella 11-ni, siis heitsid magama.

Valvekorra ajal ma ei maganud. Võib-olla pugesid nad välja läbi akna, seda polnud mul võimalik märgata. Või olid nad oma asjad kottides juba varem välja kandnud."

Ivan Korendi kadumisest teatati 2. roodu komandörile alles 1. septembri lõuna paiku, sest meest polnud lennuväljal tööl. Ilmselt lootis komandör, et Korendi viibib kuskil lähikonnas. Kui Korendit polnud ka järgmisel hommikul loendusel, teatas roodukomandör alluva salapärasest kadumisest pataljoni staapi. Kõik oma asjad – koti, konserviavaja, jalarätid, kaks käterätti – oli lahkunu maha jätnud.

Nagu selgub otsimiskirjast, oli venelane Ivan Korendi töötanud viimati Tallinnas NKVD laomehena. Kirja pandi, et ta on 165 sm pikk, brünett, seljas tumehall ülikond ja jalas mustad kingad.

Igatahes oli juhtunu ootamatu ja jahmatas komandöre, kes oleksid pidanud valvama, et keegi ei laseks väeosast jalga. Nüüd pandi kõik rattad käima, et desertööre ruttu tabada, nendest teatati kohe lähirajoonide miilitsaosakondadele, raudteemiilitsale – ju eeldati, et eestlased püüavad poetada end mõnele rongile.

PUHKUS KOLHOOSIS

Samal ajal, kui Arhangelski oblasti sõjaväeprokuratuuri uurija küsitles 5. tööpataljoni komandöre, kaugenesid põgenikud sammhaaval. Lootus ükskõik kuidas Eestimaale jõuda viis edasi nii neid, kes olid varakult mõelnud pagemisele, kui ka alles mõne tunni eest kõhklusi eemale peletanuid. Mis sellest, et kellelgi polnud täpset teavet olukorrast rindel, ega osatud ette kujutada ka võõral maal varitsevaid ohte.

Karl Looper: "Kõige ees astus Anatoli Kolts, kel oli kaart ja kompass. Esimese öö ja päeva läksime peatumata, teise päeva õhtul, kui pimenes, heitsime puhkama."

Kuigi kaugele ometi ei jõutud. Juba paari päeva järel andis end tunda väsimus – ärgem unustagem, et vähest toidumoona jaotati väga hoidlikult! Hommikul tõusti vara, iga tunni järel puhati kümme minutit. Lõuna ajal kestis puhkus päris kaua – kella 11-st üheni. Seejärel liiguti edasi kella 18-ni, söödi ja magati hommikuni. Järgemööda hoidis üks mees öösel tund aega silmaluugid valla.

Selleks puhuks, kui neid peatavad kolhoosnikud ja pärivad, kuhu minek, oli valmis mõeldud vale: tuleme metsatöölt ja lähme raudteed ehitama. Kohtumisel sõduritega aga kavatseti seletada: lähme Velskisse sõjakomissariaati ja palume saata end rindele. Loodeti, et sellist juttu jäädakse uskuma ja nad võivad omapäi edasi astuda.

Juba enne tööpataljonist lahkumist oli omavahel arutatud, kuidas Eestimaale pääseda. Anatoli Kolts oli rääkinud isegi kavatsusest minna üle piiri Soome ja sealt laevaga koju. See paistis teistele siiski utoopiana.

Herbert Karu: "Ma ei teadnud, kuhu minna. Aga Kolts ütles, et kui lähme läbi soode, siis seal rinnet pole, niimoodi jõuame Eestimaale. Kolts, Loodsalu ja Kiik, kes meid juhtisid, ütlesid, et kõige tähtsam on pääseda üle Vene rinde, ja kui seejärel meid sakslased tabavadki, siis nemad lubavad koju. Veel ütlesid nad, et sakslased on juba vallutanud Moskva ja Leningradi ning rinne on Velskist 100 kilomeetri kaugusel."

Tundmatuid radu ja metsi mööda astusid mehed veidi üle nädala. Elanike silma alla nad ei sattunud, jälgi mööda keegi järele ei tulnud. Võib-olla oleksid nad rühkinud veel tüki maad kodule lähemale, kui tühi kõht poleks käskinud metsast külla minna. Veidi varem Kaasanist lõuna poole rännanud Aleksander Sibul ja Helmut Laanemets võisid suhu pista herneid ja korra isegi hanepraega end kosutada, aga põhjast pagejail polnud ilmselt metsast ja soost peale marjade-seente midagi muud leida.

Nagu uurijale hiljem öeldi, oli metsi pidi liikumine kõiki kurnanud, pealegi olid nad juba kuu aega väga kehva toiduga tööd teinud. Kui seitsmendal päeval silmati taamal mingit küla, peeti tükk aega aru, kas minna sealt toitu ostma või on see ohtlik.

Herbert Karu: "Meil oli tuhat rubla raha ja Ivan Korendi, kes oskas vene keelt, ostis liha, mune, jahu ja leiba. Palusime, et meil lubataks mõnes majas ööbida. Ühe maja perenaine lubas, oli nõus ka meile leiba küpsetama. Ütles, et küpsetab leiva järgmisel hommikul. Parandasime oma rõivaid ja puhkasime öö majas."

Pagejad lootsid, et külas õnnestub veidi puhata ja jõudu koguda. Et venelastelt toitu ostma minek oli viga, taibati täie selgusega alles siis, kui majja, kus nad olid leidnud peavarju, astus miilitsavolinik. Kuidas too oli võõrastest teada saanud, sellest kõneles hiljem uurijale Berezniki külanõukogu esimees Vitali Paršin:

"8. septembril kell 1 öösel teatas mulle "Uue Elu" kolhoosi esimees Andrei Paršin, et ilmusid 14 tundmatut meest, palus juhiseid, mida ta peaks tegema. Helistasin rajooni miilitsavolinikule Savinkovile, kes viibis Sinetski külanõukogus. Tema lubas anda korralduse Dmitrijevski külanõukogu miilitsavolinikule Aleksei Kvašninile, et too sõidaks tundmatuid kontrollima.

Saatsin kolhoosi käskjala korraldusega, et esimees hoiaks mehi kohal Kvašnini tulekuni.

8. septembril kell 10 saabus hobusel Kvašnin. Sõitsin temaga koos "Uue Elu" kolhoosi. Jõudsime sinna kell 5 õhtul. Tundmatud olid ühe kolhoosniku majas, ootasid, kuni neile küpsetatakse leiba. Läksin koos militsionääri ja kolhoosi esimehega majja. Kvašnin küsis, kes nad sellised on ja kuhu lähevad. Üks, kes vene keelt rääkis, vastas, et nad lähevad Kotlasest tööle raudteele. Siis kontrollis militsionäär nende dokumente ja asju, koostas mitme isiku kohta läbiotsimise protokolli, võttis ära mingi kaardi, noa, pildid, osa raha ja 2–3 kella. Seejärel läksin koos militsionääriga ööbima, kaks meest jahipüssidega jäid võõraid valvama."

VÕSSA JÄI KAKS LAIPA

Nüüd olid nad jälle vaenlaste meelevallas.

Enne lahkumist ütles Kvašnin: viin teid homme ise raudteele, siis pole eksimist karta.

Millest mehed täpselt öösel omavahel kõnelesid, võime aimata. Igatahes oli ärevuseks põhjust enam kui küll. Ühed arvasid, et kohe on vaja valvuritelt püssid ära võtta ja kiiresti lahkuda. Teised leidsid, et külas, kus hulk elanikke, tõuseb siis kisa ja neil ei õnnestu kaugele jõuda. Lõpuks lepiti kokku, et miilitsamehelt ja tema kaaslastelt võetakse relvad käest asulast kaugemal.

Nagu seletas Vitali Paršin, otsustas ta 9. septembri hommikul saata kinnipeetud Berezniki külanõukoguse, mis asus "Uuest Elust" 22 kilomeetri kaugusel.

Kvašnin käsutas mehed paarikaupa rivvi ja hoiatas: kui keegi rivist kõrvale astub, tulistan. Igaühele oli nüüd selgemast selgem: pole midagi muud teha kui relvad hõivata. Selleks tuli leida sobiv koht ja aeg, tegutseda kavalalt ja kiiresti. Mida valvuritega ette võtta, sellest vist juttu ei tehtudki.

Arvatavasti Kvašnin ei kartnud, et eestlased võivad teda ja ta kaaslasi rünnata – neil polnud ju ühtegi tulirelva. Aga ilmselt ei olekski ta külast leidnud rohkem valvureid. Kolmelgi olid käes jahipüssid, kaks neist moepärast, tulistamiseks kõlbmatud, nagu hiljem Looper ja Rohtmaa kindlaks tegid.

Herbert Karu: "Meid käsutati kahekaupa rivvi. Kõige ees astusid Korendi ja Looper, mina Keskkülaga nende taga. Militsionäär ratsutas meie taga, üks kolhoosnik paremal pool. Kaks püssidega venelast kõndisid kõrval.

Teel otsustasime konvoilt relvad ära võtta, sellest kõneles keegi tagapool. Looper ütles, et esimesed neli meest peavad ründama ratsanikku, neli tagumist meest militsionääri, keskmised mehed kaht püssimeest.

Pärast seda palus Korendi luba puhata, et võiksime suitsetada."

Vitali Paršin: "Mitu korda nõudsid mehed luba puhata ja suitsetada. Kolhoosist nelja kilomeetri kaugusel lubas Kvašnin peatuda. Ta ronis hobuselt maha, sidus hobuse puu külge. Mina läksin eesoleva kolhoosniku juurde, Kvašnin jäi koos Butõriniga seisma meeste taha. Mina ja Artjom Paršin panime püssid puu najale, hakkasime suitsetama. Varsti tuli ka Kvašnin meie juurde. Tõmmanud suitsu lõpuni, hakkas ta minema tagasi oma hobuse juurde. Kvašnin oli saanud mõne sammu astuda, kui keegi karjus eesti keeles, mitu meest sööstsid talle kallale, mitu jooksid haarama puu juurest püsse."

Uurijad tahtsid täpselt teada, mida igaüks kallaletungi ajal tegi.

Herbert Karu: "Mõne minuti pärast läks militsionäär ette kolhoosnikute juurde, hakkas nendega rääkima. Kui ta tagasi tulles jõudis meie grupi keskele, ütles Golding, et nüüd on kõige sobivam moment konvoid rünnata. Keegi, mulle näis, et Loodsalu karjatas: "Noh!"

Keskküla haaras püssid, mis olid puu najal, andis ühe Ollisele.

Ollis ja Schmidt tormasid kallale eespool olevaile kahele mehele, nood hakkasid jooksma. Mis nendega pärast tehti, ma ei näinud, aga Ollis ütles, et ühe nad tapsid, kuid teine pääses pakku."

Ivan Korendi: "Üks kolhoosnik hakkas jooksma, tema järele sööstsime mina, Ollis ja Schmidt. Ollis karjus: "Stoi!" Schmidt sai selle mehe kätte ja lõi talle kaikaga mitu korda pähe, too kukkus."

Karl Kalda: "Mina koos Kiigega tormasin tagumise kolhoosniku kallale. Kiik hoidis teda kinni, mina hakkasin peksma. Keegi jooksis meie juurde ja võttis ära püssi."

Evald Kiik: "Mina hoidsin tagumist kolhoosnikut kinni, aga Kalda peksis teda rusikatega näkku. Kool võttis talt ära püssi."

Vitali Paršin: "Eestlased tõukasid Artjom Paršini pikali, too karjatas. Mind tõugati samuti, kukkusin, aga tõusin kiiresti püsti ja jooksin kõrvale võssa. Nähes, et seltsimeeste päästmiseks pole võimalik midagi teha, läksin metsa mööda, hiljem teed pidi Berezniki külanõukogusse, teatasin juhtunust Tšerevkovo rajooni miilitsaosakonda."

Karl Looper: "Mina, Loodsalu, Golding ja Toome hoidsime kinni militsionääri, Toome võttis temalt ära nagaani. Kool haaras kolhoosnikult püssi ja hakkas kabaga peksma militsionääri pähe.

Kui tõusin püsti, nägin, et lähedal lamas üks mahalöödud kolhoosnik. Tema ja militsionäär olid teadvuseta. Karl Rohtmaa ütles hiljem, et ta oli löönud metsas nad kirvega surnuks. Teine kolhoosnik põgenes, kolmanda jätsime pärast peksmist maha, arvasime, et ka tema on surnud."

Evald Kiik: "Militsionääri tassisid põõsastesse need, kes teda peksid, kolhoosnik jooksis võssa ise. Rohtmaa jooksis talle järele ja lõi ta kirvega maha."

Uurija küsis Karl Rohtmaalt, miks ta tappis kaks meest kirvega.

"Kui mehed olid maas, oigasid, veri jooksis kõrvust, suust ja ninast, pead veriseks pekstud, hakkas mul kahju, et nad peavad piinlema. Haarasime neil kätest kinni ja tirisime võssa. Võtsin maast Keskküla kirve, lõin miilitsale, seejärel kolhoosnikule pähe, siis nad enam ei oianud."

Herbert Karu: "Hobused seoti põõsaste külge. Kolts lõikas sadularihmad katki, et keegi ei saaks meid ratsa taga ajada. Kalda võttis sadula küljest militsionääri portfelli, pani selle kive täis ja uputas jõkke. Kolts põletas portfellist võetud paberid."

Ivan Korendi: "Militsionäär osutas vastupanu, seepärast tapsime ta. Kolhoosnikult, kes pages, tahtsime ära võtta padrunid, mis olid tal kotis.

Loodsalu tegi ettepaneku relvad kaasa võtta juhuks, kui tuleb tagaajajaid tagasi lüüa. Nagaani võttis enda kätte Loodsalu, püssid Looper, Kalda ja Kiik. Kahest püssist polnud võimalik tulistada."

Karl Looper: "Konvoilt võtsime relvad ära sellepärast, et võiksime edasi minna. Konvoid tappa me ei kavatsenud, õigemini, sellest ei olnud meil omavahel juttu. Ei tea, miks Kool lõi militsionääri püssikabaga pähe, kui relvad olid ära võetud."

Kõik sündis mõne minuti jooksul. Põgenikud, kes tahtsid konvoilt ainult relvad ära võtta – arvatavasti nad ei valetanud, kui hiljem kinnitasid, et ei kavatsenud kedagi tappa – jätsid võssa maha kaks laipa ja ühe läbipekstu, kes küll varsti jalule tõusis.

KOER LEIDIS JÄLJED

Kuidas asuti pagejaid pärast kahe mehe tapmist jälitama, selle kohta on säilikus Sevdvinlagi politruki Aleksei Manuhhini seletus:

"10. septembril teatati Sevdvinlagi NKVD 1. salka Zabolotjest, et selles külas peeti kinni 14 tundmatut meest. Kui neid viidi Tšerevkovosse, ründasid nad konvoid, tapsid militsionääri ja ühe kolhoosniku, teist haavasid. Seejärel põgenesid relvi kaasa võttes taigasse. Staabiülem käskis mul tundmatud üles otsida ja kinni pidada.

Jõudsin rühma sõduritega sündmuskohale, kust leidsime kaks laipa ja hobuse. Kuhupoole olid tagaotsitavad läinud, ei õnnestunud kindlaks teha.

Militsionääri olid nad tapnud nähtavasti kirvega, pea oli lõhki löödud. Kolhoosnikul oli üks silm välja löödud, nägu kuivanud veres, nähtavasti tapeti ta mingi raudesemega. Laibad olid teineteisest 200 meetri kaugusel.

Suundusime Berezniki külanõukogu poole, sinna jõudsime 10. septembri õhtul. Meile teatati, et kolhoosnikud olid märganud tundmatuid mehi ńurmel.

12. septembri hommikul saime teada, et tagaotsitavad olid ööbinud lõkke ääres Kizma jõekese kaldal. Seal nägime veel põlevat lõket. Siis teatati meile, et kolhoosnikud olid näinud tundmatuid taigas, kui nood läksid üle tee. Koer leidis jäljed. Piirasime tundmatud sisse, tulistasime korraga kõigist püssidest. Mehed kohkusid, vastupanu ei osutanud.

Kotlases selgus, et nood olid 5. pataljoni sõjaväelased, eestlased, kes ei soovinud teenida Punaarmees ja deserteerusid."

Karl Looper: "12. septembril pidasid meid metsas kinni vangilaagri valvurid. Nad tulistasid mitu lasku, olime pikali ja vastu ei tulistanud. Meid viidi mingisse kolhoosi, seejärel veel kuskile, hiljem Kotlasesse."

TAHTSIN MINNA RINDELE

Protokollid näitavad, et põgenejad polnud kuigi täpselt kokku leppinud, mida rääkida, kui neid tabatakse. Teele asudes keegi justkui ei uskunud, et see võib üsna pea juhtuda.

Rudtšenko ja Perepelitsa tahtsid teada, kes olid ärgitanud teisi põgenema ja kuidas äraminekuks valmistuti. Põhjalikult uuriti, kuidas kavatsesid põgenikud pääseda üle rindejoone.

Üksikud püüdsid küll vähemalt esialgu väeosast lahkumise eesmärki varjata. Nii väitis Evald Kiik, et nad kavatsesid minna Velskisse ja paluda saata end rindele. Selle peale päris Perepelitsa:

"Miks teil oli vaja minna Velskisse, kui sõjakomissariaate oli ka lähemal, kuńu võisite teatada, et soovite minna rindele? "

"Me ei teadnud, et lähemal on sõjakomissariaat. Kaardil, mis oli Koltsi käes, oli märgitud ainult Velsk, mis tundus rindele kõige lähemana. Toitu oli meil ka ainult Velskini. Arvasime, et rinne on Velskist 250–300 kilomeetri kaugusel. Mõtlesime: mida lähemale rindele, seda kiiremini meid eesliinile saadetakse."

Politruk ei jäänud seletust uskuma. Kulus aega, mis kulus, viimaks seletas Evald Kiik teistmoodi:

"Veel enne väeosast põgenemist tegi Kolts ettepaneku minna Velskisse. Ütles: selleks ajaks on Moskva ja Leningrad vallutatud, rinne Velski lähedal, soid pidi pääseme rindest läbi, ja kui sakslased lubavad, siis ka koju. Mina ja Ollis toda plaani heaks ei kiitnud, arvasime, et parem on minna rindele Nõukogude vägede juurde."

Kõige kauem pinniti Kõo valla Arussaare külast pärit Anatoli Koltsi – tema isa Anton oli koolmeister –, kes oli õppinud konservatooriumis. Muide, kui talt küsiti lähimate tuttavate nimesid, vastas ta: "Minu õpetajad Eugen Kapp ja Vladimir Alumäe, kes on ka punaarmees."

Anatoli Kolts ei tunnistanud, nagu oleks just tema õhutanud teisi põgenema ja olnud kogu teekonnal juhiks, kuigi tema käes olid olnud

kompass ja kaart. Ta väitis kindlalt, et kõik mehed tahtsid minna Velskisse ja paluda saata end rindele:

"31. augustil saadeti meid tööle lennuväljale. Puhkepausi ajal rääkisime: kuna meid rindele ei saadeta, siis lähme ise. Muust me ei rääkinud. Pärast õhtusööki hakkasime kandma oma asju kasarmu taha heinakuhja juurde. Panin tasku paberossid, tubaka, sigaretid ja tikud. Kümme meest olid juba kuhja juures, ütlesin kellelegi, et ta tooks kasarmust minu koti, kellele, ei mäleta. Kui 14 meest koos, ootasime veidi, nägime, et keegi enam ei tule, hakkasime jõe kallast pidi edasi minema, seejärel kahe küla vahelt metsa."

Ikkagi tahtsid uurijad tõestada, et 14-mehelisel rühmal oli juht. Mitmed ei suutnud survele vastu panna ja kinnitasid, et neid juhtis Anatoli Kolts, kes kavatses minna üle rindejoone ja anda end sakslastele vangi.

Ka siis, kui Kolts seati järgemööda vastamisi Kooli, Karu ja Korendiga, väitis ta: ma ei tahtnud põgeneda Eestimaale.

"Ma ei tunnista end süüdi kodumaa reetmises. Tahtsin minna ainult Velskisse, et mind saadetaks sealt rindele. Mida mõtlesid teised, ei tea," jäi Anatoli Kolts lõpuni kindlaks nii uurijate kui ka tribunali ees.

MIKS VAIKISITE?

Muidugi olid uurijad nii nagu igal pool vägivalla toel püsivas riigis kavalamad kui vangid. Perepelitsa ja Rudtšenko küsimuste tagapõhja nägemine käis vahistatuil sageli üle jõu.

Igalt arreteeritult küsiti: kes veel teadsid, et valmistusite põgenema?

Aleksander Keskküla väitis:

"Ma ei tea, kes olid pagemisest teadlikud. Küsige Koltsilt ja Loodsalult, nemad pärisid, kes tahab kaasa tulla. Kes väeossa tagasi pöördus, ei tea."

Uurija kirjutas üles Anatoli Koltsi vastuse nõnda:

"Kui olime lennuväljal ja kõnelesime põgenemisest, siis oli seal rohkem kui 14 meest ja nad teadsid, et me valmistume deserteeruma. Nende nimesid, kes olid seal ja kaasa ei tulnud, ma ei tea. Kui kasarmust väljusime, nägi seda korrapidaja, aga kuna mehed veel ei maganud, siis ta ei saanud aru, kuhu me läheme. Korrapidaja nime ma ei tea."

Vastusest paistab: Anatoli Kolts taipas, et ka põgenejate kavatsusest teadjaid ootab tribunal. Ta väitis: "Ma ei näinud, et Kivi tõi meile leiba ja ma ei tunne Kivi üldse. Ei tunne ka Pankseppa."

Kui Herbert Karu oleks aimanud, missugune karistus ootab neid, kes

komandöridele põgenejatest ei teatanud, arvatavasti poleks ta maininud Voldemar Panksepa nime. Küllap oleks vaikinud ka Rein Kivi toodud leivast, millest mõni tükike oli teel temagi suhu jõudnud.

Muide, Kudina vallas sündinud Rein Kivi ise tunnistas ülekuulajaile, et oli toonud heinakuhja juurde mitte ühe, vaid kaks pätsi leiba – meeste õhtuse ja hommikuse portsu.

August Golding seletas:

"Tean, et põgenema valmistusid Kareda, Haugas, Roolaid ja Kivi. Lembit Kareda ei tulnud seepärast, et istus kartsas. Rein Kivi tuli heinakuhja juurde, tõi pätsi leiba ja ütles, et ei tule kaasa. Boris Roolaid ütles: kuna sõber Kareda ei saa kaasa tulla, jään ka mina kohale. Voldemar Panksepp tuli kaasa jõeni, kust pöördus tagasi."

Peale Keskküla ja Koltsi ei nimetanud põgenemiskava teadnute nimesid Karl Kalda, Ivan Korendi, Karl Rohtmaa ja Enn Toome.

Üksteise järel vahistati 5. ehituspataljonist viis meest. Uurijad pärisid, miks nad lahkuma valmistunud kaaslastest ei teatanud.

Endine mudelsepp, Narvas sündinud Aleksander Haugas: "Ma ei teadnud, et on vaja teatada, et mõni valmistub põgenema. Arvasin, et igaüks vastutab iseenda eest."

Tartust pärit tööline Voldemar Panksepp: "Elmar Kool kutsus mind kaasa, öeldes, et minejaid on palju. Läksin õhtul kogunemiskohta, tahtsin vaadata, kes lähevad. Kõndisin jõeni, siis tulin tagasi kasarmusse ja heitsin magama. Mõtlesin: las igaüks vastutab iseenda eest."

Eriti kaua kimbutasid ülekuulajad 1917. aastal Haapsalus sündinud Boris Roolaidu, kes koos venna Egoniga oli võistelnud 1936. aastal Berliini olümpiamängudel ja saavutanud seal 100 meetri seliliujumises 29. koha. Täpselt pandi kirja, millal oli noor sportlane viibinud Soomes, Rootsis ja Türgis. Kooliõpilasena oli Roolaid kuulunud kaheksa kuud Kaitseliitu.

Boris Roolaid ei salanud, et Elmar Kool oli teda kaasa kutsunud. 31. augusti õhtul oli ta märganud kõrval maganud Anatoli Koltsi kadumist. "Kuid ma ei tahtnud seltsimehi välja anda, sest nad usaldasid mind."

Kool ja Loodsalu seletasid: Roolaid loobus koos nendega põgenemast üksnes sel põhjusel, et tema sõber Lembit Kareda istus sel ajal kartsas. Ka kahe mehega vastastamisel jäi Boris Roolaid vankumatuks, kinnitades: ma ei kavatsenud põgeneda, ja mitte seepärast, et sõber ei saanud kaasa tulla.

TRIBUNAL MUINASJUTTE EI USU

1941. aasta suvel-sügisel tegutsesid sõjatribunalid usinasti igas sõjaväeringkonnas, garnisonis, armees, laskurbrigaadis... Pärast seda, kui ülekuulajad olid oma töö lõpetanud ja süüdistus kirjas, viidi vanglatest sadu ja tuhandeid mehi kolme kohtuniku palge ette. Kui võiksime kõik tolleaegsed sõjatribunalide istungite protokollid läbi lugeda, saaksime täpsemalt teada, kui palju oli punaväelaste seas punavõimu vastalisi.

Sõjatribunalid olid kõikvõimsad: nad võisid surmaotsuse kuulutada väeosadest ja tööpataljonidest põgenenuile, kuid ka neile, kes olid seda võimalust üksnes omavahel arutanud. Avameelsed noorukid, kes kartmatult kõnelesid, mida mõtlesid, aga saadeti enamjaolt töölaagreisse – mis vange seal ootas, arhiivisäilikud vaikivad.

Ligikaudu kuu aja jooksul pidid 14 meest, kes olid soovinud Zabeljest pääseda tagasi oma lähedaste juurde Eestimaale, vastama Perepelitsa ja Rudtšenko küsimustele. Kõvasti pinniti neidki, kes polnud põgenejate kavatsusest ülemustele teatanud. Igaühe süüdistamiseks leidus Vene NFSV kriminaalkoodeksis sobiv paragrahv – mis sellest, et too koodeks oli vastu võetud juba 1926. aastal, kui Anatoli Kolts, Boris Roolaid ja teised eestlased olid iseseisva Eesti Vabariigi kodanikud.

19. oktoobril viidi 19 meest Kotlases Arhangelski sõjaväeringkonna sõjatribunali ette.

Kolm venelast – Sitnikov, Kalinin ja Bakšin kulutasid terve päeva, et määrata igaühele karistus: istung algas kell 11, määruse ettelugemine lõppes kell 22.50. Kuigi kõik oli juba varem nii selge, et kõrgeima karistusmäära oleks võinud desertööridele, kes olid tapnud kaks meest, komöödiamänguta välja kuulutada.

Tribunali istungi protokollist on näha, et Sitnikov tundis lausa mõnu kaitsetute eestlaste seletuste kummutamisest. Kui August Golding seletas, et nad tahtsid pääseda rindele, kähvas eesistuja:

"Ärge lobisege rindele minekust, see pole tõsi! Parem öelge, kus te kavatsesite end sakslastele vangi anda."

"Tahtsin jõuda Eestisse kas või pärast vangipõlve sakslaste juures. Punaarmee vastu sõdida ma ei kavatsenud."

Kuno Ollis seletas:

"Väeosast lahkumise kavatsusest kõnelesid Roolaid, Haugas ja Looper. Õhtul tõid Loodsalu ja Kool mu asjad välja, otsustasin minna koos teistega Velskisse ja astuda Punaarmeesse."

Sitnikov: Punaarmeest ei põgeneta Punaarmeesse! Öelge, kuhu kavatsesite minna Velskist?

"Läbi rinde ja end sakslastele vangi anda."

Sitnikov: miks reetsite kodumaa ja soovisite teenida fašiste?

"Ma soovisin ainult jõuda koju."

Sitnikov: järelikult tahtsite minna fašistide juurde?

"Teadsin, et Eestis on sakslased, aga ma ei olnud rahul eluga laagris, seepärast lahkusin."

Ivan Korendi seletas:

"Otsustasime minna märkamatult läbi Nõukogude rinde, anda end sakslastele vangi ja paluda saata end Eestisse."

Sitnikov: miks lootsite sakslaste armulikkusele?

"Me oleksime neile öelnud, et oleme Eesti kodanikud."

Sitnikov: te olete ju NSV Liidu kodanikud!

"Eesti NSV kodanikud."

Karl Rohtmaalt küsis eesistuja: kas mõistsite, et kahest rindest on võimatu läbi pääseda?

"Nüüd mõistame."

Tribunal saatis 14 meest mahalaskmisele, otsus oli lõplik, edasi kaevata ei lubatud.

Aleksander Haugas, Lembit Kareda, Rein Kivi, Voldemar Panksepp ja Boris Roolaid määrati kümneks aastaks töölaagrisse.

Seejärel hoiti surmamõistetuid kaks kuud Kotlases NKVD 2. vanglas. Kuidas neid seal koheldi, sellest säilikus märke ei leidu.

Arhangelski sõjaväeringkonna sõjatribunali sekretäri Bondartšuki allkirjaga õiend teatab:

August Golding, Karl Kalda, Herbert Karu, Aleksander Keskküla, Evald Kiik, Anatoli Kolts, Elmar Kool, Ivan Korendi, Heiti Loodsalu, Karl Looper, Kuno Ollis, Karl Rohtmaa, Raimut Schmidt ja Enn Toome lasti maha 19. detsembril 1941.

KATUSETA VANGLAS

LÕIKUSKUU VIIMANE ÕHTU

Mida tegid, mõtlesid, kavatsesid ja lootsid tuhanded Eestimaalt punaväkke käsutatud mehed 1941. aasta suve- ja sügispäevil Venemaal, on enamjaolt varjus paksu liniku taga – täna näeme neist ainult üksikuid mõnel ajahetkel. Näiteks mehi, kes lõikuskuu viimase päeva hilisõhtul põgenesid Zabeljest, aga ka heinakuhja juurde leiva toonud Rein Kivi, kes seejärel läks tagasi kasarmusse.

Teine vaade samale tunnile avaneb arhiivis 129. fondi 28 227. säiliku lugejale. Kella 21 ajal – sellal kandsid Herbert Karu ja teised Zabelje kasarmust salamisi välja riiete alla peidetud kotte – arutasid Zlatoustis telkide lähedal metsa all "reisikava" Kirill Sarv, Endel Kõiv, Edgar Kleemann, Alfred Riks, Julius Riks ja Johannes Lepik.

Kuus meest, kes olid alles Zlatoustis ühte telki sattununa tutvunud, ühise meele ja keele leidnud, olid juba nädalajagu päevi mõelnud, kuidas koju tagasi pääseda. Esimesena oli pagemisest kõnelnud saarlane Alfred Riks, mõte võttis tuld.

Veel võisid mehed linnas liikuda, taskus kodust kaasavõetud rublad, osteti leiba, mida kuivatati, samuti mett, lihakonserve, juustu ja muidki toiduaineid. Kirill Sarv ostis kauplusest kaardi, Edgar Kleemann muretses kuskilt kompassi.

31. augusti õhtuks oli Edgar Kleemann muretsenud kaks väikest pudelit viinagi. Kuipalju rüübe julgust lisas, ei oska arvata, aga meeste otsus oli kindel: homme õhtul lahkume! Samas valisid põgenejad oma juhiks teekonnal Kirill Sarve. Veel lepiti kokku, mida rääkida juhul, kui kuskil teel neid kinni peetakse. Ükski ei tohtinud küsijaile mingil viisil märku anda, et nad on pagenud ehituspataljonist.

KIRILL SARVE PÄEVIK

"Lahkusime 1. septembril Slatousti linnast, kuhu jäi maha meie eestlaste 1300 inimhingega laager. Tundsime end sääl vangidena. Olime küll mobiliseeritud, aga meile ei antud mingisugust varustust. Muidugi me

polnud eraldatud inimesed. Isegi riietus, mis meil Tallinnast kaasas oli, hakkas sügise tulekuga oma otstarvet vähendama. Mul olid kingad juba päris lõpukorral – aga julgesin siiski alustada teekonda. Olen kaaslaste juhiks, kes peab kaasmaalasi viima tagasi kodumaale.

Teekond algas kuuvalge ja tähtederikka, täiesti tuuletu ööga. Liikusime piki jõe kallast mõne kilomeetri, sest mägede tipul või külgedel polnud liikuda võimalik. Läbisime kitsa raba, siis kahel korral jõe, mis meie õnneks polnudki sügav, küll aga kiire vooluga. Tuli läbistada ristirästi põimitud väätkasvudega metsa. Liikuda metsapimeduses oli väga raske.

Hommikul algas tihe udu. Ka maastik muutus käimiseks paremaks. Kadusid kõrged ja järsud küljed. Pehme muda ja ka jõgi. Pidime kiiresti liikuma eest, varsti võis udu haihtuda ja meil polnud silmapiiril ühtegi sobivat kohta, kus päevaks peatuda. Lõpuks leidsime ühe, kuid seal hakkas meid seirama kaks metsatöölist. Pidime lahkuma. Liikusime edasi lõuna suunas pool kilomeetrit. Minu korraldusel sai uues asukohas välja pandud kolm piilurit. Õhtul liigume edasi 120 kraadi all Pihkva suunas.

Ees lainetab mägede vahel kolhoosi põld. Silmapiiril sulab taevas kokku mägede sinitippudega. Esialgses peatuses kell 7 hommikul sõime 100 grammi osa leiba, pool muna, paar seent, pool kurki.

Lõpetasin täna, 2. septembril õhtusöögi kell 18.20. Toiduks oli seekord suurendatud portsjon. Liha, leib, nelisada grammi juustu kuuele mehele. Juust oli kaasa toodud Eestist. Ainuke pakk. Lisaks kõigile veel 400 grammi mett.

Jälle vaikus Uurali mägedes. Kasetüved valendasid allavajuvas päikeses, nende lehtedele, okstele olid roninud rohutirtsud, kelle laul segunes kitsekarjuse piitsaplaksude ja veduri ähkimisega. Samas kerkis kusagilt põõsa tagant tuuleõhk ja tõi kaasa tohutu sääseparve. Mõni üksik ringiaelev mesilane.

Mehed mu ümber tõsiste nägudega. Igaüks tegelemas oma mõtetega. Oli veel varajane aeg teekonna jätkamiseks. Enne pimedust ei ole see siin üldse mõeldav.

3. september. Lahkusime päevasest puhkepaigast kell 21. Ületasime raudtee, siis ligemale 5 km pikkuse tundrariba. Edasi väga järske pinnavorme ei olnud. Küll aga muutus mägestikumets mitmekordseks. Peaaegu üle pää ulatusid tihedalt üksteise ligi kasvavad nõgesed. Mõni kuivanud mägijõe säng.

Hommikul peatusime heinakuhja ääres, kus sai tund magatud ja jälle edasi liigutud. Jõudsime kell 7 pärnametsa. Söögiks vürtsitatud herned ja leib. Kõik väga väsinud. Minul jalgade all mitu suurt rakku. Pärnametsas kasvab kõrge rohi, siin pole inimese jalg käinud küll vähemalt sellel aastal. Metsas on täielik tuuletu vaikus. Mesilased, kärbsed, putukaid, rohutirtse. Isegi liblikaid, suuremaid kui meil Eestis. Jääme rahulikult magama, segajaid senini pole.

4. s e p t e m b e r. Lahkusime 3. septembril kell 19. Segajad – heinalised, metsaraiujad naised. Jõudsime õige janustena ühte linna, nime ei seisa kaardil. Tegin luurekäigu eellinna. Pidime muutma oma kurssi, et pääseda linnast mööda. Jõudsime veel kõrgemale mäele. Sääl nägime mägestikujõge, oli häämeel, saime vett. Mäele unustasime kirve, pudeli ja tubakakoti.

Ületasime kaks mägestikujõge. Tõusime üle mäkke. Keedame ja küpsetame kartuleid, soolaga sööme. Kell 3 sai igamees tõelist kohvi üks kruus. Oli väga hää, polnud keegi meist kohvi saanud pääle Eestist lahkumist.

Lepik hakkab vist rivist välja langema. Ta on nii väsinud, et ei jõua käia.

Orgudes lamab hommikuses vaikuses ja udus linn. Siin mäe tipul kasvavad pärnad. Jääme siia, et puhata.

Loojeneva päikese kullas sätendab mäeahelik. Kusagilt kaugelt kostab vene rahvalaulu viis, täis igatsust ja valu – selles peegeldub 20. sajandi vene rahva viletsus ja kurnatus kommunistliku valitsuse all. Kahju sellest rahvast. Me tunneme neile kaasa.

5. s e p t e m b e r. Öösel ületasime lattidest kokkuseotud parvel umbes 200 m laiuse jõe. Jõgi keskelt sügav kuni 8 m latt, mida kasutasime edasiliikumiseks. Selleks kulus aega 3 tundi. Pärast keeva vee joomine meega. Siis sai igaüks ühe küpse kartuli.

Oleme liikunud nagu tagaaetud kunagi. Öösel suure kastega, siin on seda laialt ja päikesel saab teda kuivatada poole päevani. Jõudsime ühe kolhoosi juurde, polnud võimalik enam edasi liikuda, sest udu kadus ja hõreda põõsastikuga tasandikul pole kaitsevõimet. Vareste kraaksumise järgi võib kindlaks määrata, kus asub kolhoos, sovhoos. Need süsimustad linnud tiirlevad juba hommikul vara kisades.

Käisime täna 4 km tasandikku, võib-olla on metsad juba lõppemas. Ütlesin meestele, et kohe päris kahju, isegi peidupaika ei leia enam päevaks.

Vaikus kogu ümbruses. Ritsikate põrin kostab alalõpmata. Kaste särab kasteheina kõrtel. On siiski juba september, kaskedelt langevad üksikud lehed. Nagu surm rabab neid, üht varem, teist hiljem.

Kurbus tõuseb hinge. Tusk selle maa ja rahva vastu, kus viibin praegu. Kas nad ometi ei suuda raputada endast judaismi-kommunismi?

Pidime jätkama teekonda päeval kella 17 alates, aga omaks imestuseks leidsin, et minu poolt väljapandud valve Leesmann ei ole küllalt korralikult täitnud oma ülesannet ja selle tagajärjel juhtus meie asukohale pääle kohapäälne elanik. Sain sellest teada alles pool tundi hiljem. Liikusime otse põhja nii varjatult kui aga sai. Aga jällegi nähti mu mehi ja just seepärast, et Lepik ja Leesmann ei armasta täita minu korraldusi täpselt.

Tegin kindlaks, et Lepik põeb verist kõhutüüfust. Vajalikke arstimeid selles teekonnas tarvitusele võtta pole võimalik. Ka köhib ta sama tugevalt nagu Leesmann. Köhimine siinses maastikus ja vaikuses on otse äraandlik.

Istume noores haavasalus. On tõusnud vähe tuuleõhku ja haavalehed võbisevad. Mu süda on kurb, et mõned meist ei taha aru saada korraldustest ja püüavad neid tõlgitseda omamoodi. Ent ma võtan tarvitusele karmimad abinõud. Ega see asja muuda, et oleme kaasmaalased, eestlased. Elu on igaühel oma. Haige tuleb kiiremas korras teistest eraldada.

6. s e p t e m b e r. Lepiku haigus on tugevnenud. Niidetud ja niitmata rohuväljad on nii kohutavalt pikad ja ääretud. Kogu öö oli meil tegemist kastega. Tegime öösel ka tuld, et keeta kohvi ja kuivatada jalas sokke. Vahetasin oma kingad, sain jalga ühed seebinahksed. Täiendasime oma toidutagavara lambalihaga. Saarlane ütles, et ta närib kondi ümbert liha nagu koer. Tarvitab igas lauses sõna "kenasti".

Praegu siristab lepalind, vilistab vedur, huikab karjus ja heliseb karjakell. Nõuab küllalt vilumust ja omajagu õnne, et juhtida viit meest, ilma et keegi meid näeks. Ei või ju liikuda päeval, võidakse kergesti näha ja see pole meile kasulik.

7. s e p t e m b e r. Läbistatud terve öö jooksul ainult heinamaid. Need on siin iseäralikud selle poolest, et kaetud suure metsaga. Kohati meetrikõrgune rohi, mis vist jääbki niitmata.

Lepik on ikkagi veel meiega. Ta ise ei raatsi lahkuda, vaatamata sellele, et tugevad kõhuvalud ja verine lima väljaheites teevad ta liikumise

raskeks. Ta on alles veel noor. Meist kõige noorem, kahekümne viie aastane. Elu ees ja igatseb näha isamaad. Ei taha olla ja surra siin nagu meie kõik.

Lepik lahkus kolhoosi kell 15. On õieti tugevalt märgata düsenteeria avaldusi. Õnn talle kaasa ja hää jällenägemine vanas Tallinnas.

7. septembri õhtul istume viiekesi, Lepik lahkus meilt kurvalt. Kahju temast. Aidata siin ei saanud.

Istume tule ääres. Tulel keeb supp. Kostab leegi praksumine ja meeste õige vaikne sosin. Eemalt pole muud kuulda kui mägioja vaikne sulin. Mööda lendavad mesilased, nende sumin sulab oja ja ritsikate laulu. Vaikus on siin kohutav. Me ju ei või liikuda elamute piirkonnas, sest oleme põgenikud.

Sõime täna tublisti vaarikaid. Vanem saarlane kaebab kõhuvalu. Muide, ta on ka kurb, kuna kaotas marjade söömisel oma piibu. Jah, oja vulin, see paneb igatsema rahu ja vaikuse järele omal kodumaal. Olla Eestis, eesti kodus, töös ja rahus."

Kui võiksime aega nagu filmilinti tagasi kerida, näeksime selsamal tunnil, mil Kirill Sarv päevikut käes hoiab, kes teab kui paljusid eesti mehi Venemaa eri paigus kas uueks rännakupäevaks jõudu kogumas või vargsi kodu poole liikumas.

Zabeljest pagenutel on toit lõppenud, raske südamega lähenevad nad külale, kus leiavad öömaja ja jäävad tares ootama, millal perenaine neile soojad leivapätsid kaasa annab. Veel pole näha mingeid märke, et pea kohale on juba kerkimas ähvardav surmaoht.

Samal õhtul alustavad Krasnoborskist 6. ehituspataljonist "reisi" koju Alfred Aun, Valfred Hinnom, Kristjan Palusalu, Alfred Paunel, August Põldmer, Nikolai Rikson ja Alfred Savi. Ükshaaval väljuvad nad komandöridele märkamatult kasarmust ja seavad sammud Arhangelski suunas.

"Meil oli veidike leiba ja rasva, relvi ei olnud," seletas 1945. aasta algul NKVD-s kahekordne olümpiavõitja Kristjan Palusalu. "Läksime ühte külla, palusime vene naisel osta meile viina, andsime talle raha – seda oli meil kodunt kaasa võetud. Naine arvatavasti teatas miilitsale, militsionäärid pidasid meid kinni, laeval viidi Arhangelskisse."

Seitsme mehe vabapõli kestis kõigest kolm päeva, 10. septembril purustasid nende unistuse Soome kaudu koju pääseda Tšerevkovo rajooni Molotovi-nimelise kolhoosi liikmed. Nii on kirjas 18. septembrist 1941 Arhangelski sõjaväeringkonna tribunali otsuse koopias, mis saadeti Eestisse alles pärast seda, kui Kristjan Palusalu 1945. aasta 12. jaanuaril arreteeriti.

Tribunal määras kõigile kõrgeima karistuse, kuid 27. septembril 1941 otsustas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium saata seitse eestlast kümneks aastaks töölaagrisse ja rindele.

Kristjan Palusalu pagemisest rindel soomlaste juurde on kirjutatud raamatus "Eestlased tööpataljonides 1941–1942", teiste ülal mainitud meeste saatusest pole täpset ülevaadet. Nende ülekuulamiste protokollid koos ankeetandmetega on ilmselt kuskil Vene Föderatsioonis.

"8. september. Täna on möödas varsti nädal, kui alustasime rännakut. Meist keegi ei kujutanud enesele ette, et peame läbistama nii raskeid maastikke, otse läbipääsmatuid metsi, kuhu inimjalg pole veel jõudnud. Isegi siin läänepoolseil Uurali nõlvadel. Siinsed metsad on täis risu ja murdunud puid. Liikumine öösel peaaegu võimatu. Suureks takistajaks on ka pikk rohi, mis kastest otse tilgub. Otsustan ümber, et jätkata liikumist siinses raskes maastikus ainult päeval. 8. september ongi selleks esimeseks päevaks.

Möödunud öösel, kui istusime lõkke ümber, üllatas meid karu oma haukuva kisaga. Muidugi oli ta ehmunud, et kes tegutseb ta kuningriigis vaiksel öötunnil ja veel tulega. Umbes 10 minuti järel lahkus karu meie kuuldepiirkonnast. Ta oskab hästi hiilivalt kaduda.

Me pole veel ületanud Ufa jõge ega ole ka märganud mingit elu Ufast endast. Igatahes kaardi ja maastiku järgi otsustades oleme neile mõlemale kaunis ligidal.

Täna pole päikesepaistet, on isegi tuult, mis paneb salapäraselt värisema haavalehed. Rohutirtsude laul pole vaikinud. Kärbsed on muutunud elavamaks. Võib-olla algab vihmasadu. Liigume praegu 10 kraadi põhjast lääne suunas.

Meeste hulgas oli juttu, et maastik olla liig üksluine, ei pakkuvat mingit huvi isegi rändamiseks.

Pidasime lõunatundi. Hakkas tibutama vihma. Andsin käsu, et kõik seljakotid panna ühte kohta ja ise eranditult magama minna igaüks eraldi põõsasse. Kõiv ja Leesmann pugesid heinasaadu, ei täitnud minu korraldust.

Jäime jalgu 3 vene naisele, kes marju korjates meid nägid, ilma et oleksin kuulnud mingit müra. Liikusime kohe edasi. Varsti sadas tihedalt

vihma. Ületasime maa-ala, kus arvatavasti varem oli olnud mingi küla. Seda näitasid püstiseisvad vaiad, poolkõrbenud majade seinapalgid. Ühel serval asus majahütt mätaskatuse ja laudadega kinnilöödud ustega. Majas endas kolm kambritaolist jaotust lavadega. Maja sees tulease, ühed katkised nõud ja niidumasin. Mõtlesime, et kui vihmasadu ei lakka, ööbime siin. Liikusime hiljem edasi, kuna leidsime vastava suunaga tee.

9. s e p t e m b e r. Täiesti väsinuna jäime puhkama kolme ridastikku seisva heinakuhja alla. Me leib on lõppenud. Uut siit, arvatavasti seisame Ufast 3 km kaugusel, pole võimalik osta. See oleks meie äraandmine. Tasane heinamaa, päike paistab, võib kuivatada riideid ja jalanõusid.

10. s e p t e m b e r. Oleme möödunud Ufast. Linn samane nagu Slatoust. Mägede vahel ja mõne km pikkune. Öösel jäime Ufa linna serva laagrisse, et pisut süüa. Aga väsimus võttis kõigi käest valitsemisvõime ja olime uinunud. Ärkasime liiga hilja ja seepärast jäime kätte linna karjadele. Neid oli ka palju, andis mõtelda, et läbi pääseda. Jõudsime enam-vähem rahulikku kohta. Muidugi jälle metsa alla. Siin me veel päevast peatust ei tee, vaid rändame edasi.

Üks haruldusi vene rahva juures on see, et kui ta kusagil liigub või midagi teeb, siis ikkagi suure lärmiga. Nii ka siin metsas. Ka sel juhul, kui ta tuleb üksinda, oskab ta vilistada või laulda või lihtsalt kisada. Nii on hää neist kõrvale hoida.

Täna on ilm pilves, tibab vahetevahel vihma. Kaugelt kostab veduri vile, karjakella hääl ja harva mõne üksiku linnu sirin. Juba on muutunud ilm sügiseseks. Sõnajalad on saanud uue ülikonna. Murdub ja kollendab rohi. Ufa ümbruses on segametsad ja okaspuuna figureerib pehmeokkaline kuusk. Kollendama on hakanud ka kaskede ja haabade lehed.

Võtaks kaasa ühe kollase kaselehe. Armastan väga sügist, vaikset ja kurba, kuna see teeb mind tegutsemisvõimeliseks. Mälestusena ei taha seda lehte kaasa võtta. Pigem olgu olemata see mälestus, mida olen omanud siit. Minul kui inimesel pole vene rahvale, eriti just kehvematele, kelle piirkonnas olen põgenemise ajal viibinud, midagi ette heita. Neid on võimalik tõsta kultuuriliselt ainult siis, kui kaotada judaism. Siis saab rahvast viletsast tõsine 20. aastasaja kultuurne rahvas.

Siinne Ufa ümbruse mets on rikas metsloomadest ja lindudest. Olen kohanud täna pääle lõunat kaht põtra ja lugemata hulk tetri. Suured

tedred lendavad üles põõsastest ning püüavad kiirelt kaduda. Ikka enam hakkab mets muutuma kollasemaks."

Samal päeval asuvad Udmurtiast Sarapulist koduteele Juhan Laarmaa ja Vello Laasmäe. Esimene oli sündinud 1917 Viljandis töölisperes, teine 1915 Tallinnas, mõlemad olid abielus.

Kuigi kaugele nad ehituspataljonist ei jõua, 20. septembril peetakse desertöörid kinni Kijasovo jaamas, NKVD osakond saadab nad Sarapuli linna prokuratuuri käsutusse. Millegipärast pole toimikus ainustki protokolli noormeeste ülekuulamise kohta, seega jääb selgusetuks, kuidas olid nad kümne päeva jooksul elanud ja mismoodi kodule lähemale liikunud.

19. oktoobril määras 18. tagavara laskurbrigaadi sõjatribunal mõlemale kõrgeima karistusmäära.

Juhan Laarmaa ja Vello Laasmäe mõrvati 16. jaanuaril 1942 Sarapulis.

"11. s e p t e m b e r. Millest see, et eile ja täna, eriti just täna on mul piiritu igatsus Tallinna järele? Kas on sääl kõik muutunud? Kuidas on sõjaga? Pole temast teateid juba 15 päeva.

Öö magasime metsas tule ääres. Nagu ikka tavaliselt, kui me ei rända. Möödunud öö oli õige külm. Täna läbistasime rägastikku ja jõudsime välja taluni. Ta koosnes ühest suuremast, keskmisest katuseta ja pisemast saunast. Kord oli küll olnud siin elu – aga eks kolhoositamine tegi sellele lõpu pääle.

Päike on veerenud puulatvade kõrgusele. Oleme jõudnud ühele kolhoosile õige ligidale. Peatume, et päikese loojenedes jätkata reisi ainukest teed kaudu, mida oleme otsinud pääle Ufa läbistamist, mis enam-vähem läheks põhja poole.

Pisut iseloomustust mu kaaslastest.

Kõiv Endel. Blond. Kannab sonimütsi, prille, vurre nina all, kummimantlit, selle all sinist pintsakut, heledamaid pükse, kingi (vene töö), seljas rohelist kotti. Pisut jonnakas, kuid annab ruttu järele. Õiglane. Ei saa sosinal rääkida.

Riks Julius. Blond. Soni, mustavalget triipu kampsun, mustad püksid ja pintsak. Igatepidi hakkaja. Ei räägi kunagi midagi vastu. Täidab täpselt korraldusi. Õiglane.

Riks (vanem). Šatään. Hele kaabu, must pintsak, heledad püksid. Kõige nõrgema kehaehitusega. Nõuab toidu kokkuhoidmist. Õiglane (vist küll mitte tubaka suhtes, on kirglik suitsetaja).

Leesmann. Blond, kitsehabemega. Kannab soni, siniseid töötunkesid. Omadusilt kaval, täidab luurel hästi oma ülesande. Peab igat asja omale kuuluvaks ega tunnusta siin rändurielus mingit ühiskondlikku korda.

12. s e p t e m b e r. Liikusime edasi põhja suunas, kaldusime ka läände. Ühes laanes sõime vaarikaid. Päikesepaiste, võtsime päeva pärast kella 12 täiesti puhkuseks. Väike tuuleiil. Lehtede langus väga suur. Ritsikate laul. Vihmakulli hääl. Päike vajub metsa taha. On algamas õhtu. Loodus on muutunud peaaegu täiesti sügiseseks. Kahju, et me ei saa olla praegu kodumaal, säälset sügist armastan.

13. s e p t e m b e r. Leidsin tee, kaunis lai kohe, kolme paari roobastega. Seda teed, mis kulgeb põhja ja lääne vahel, eriti ligidal põhjale, reisisime terve öö.

Hommikul andsin meestele käsu, et nad mööduksid majapidamisest lääne poolt küljest ja ootaksid mind laial teel mitte kaugemal kui üks km majapidamisest. Külast läbi minnes küsisin ühelt naiselt osta leiba. See juhatas operaatori juurde, et temalt saavat. Operaator teatas aupaklikult, et temal müüa polevat. Samuti ei saanud ma midagi ühelt külla ruttavalt ratsanikult, ka mitte tubakat. Küsis minult ainult, et kuhupoole lähen. Sellega oli mu käigul külla täielik lõpp.

Mehed aga olid otsinud mind. Igaüks olla tahtnud tark ja mu käsku teisiti mõista. Nii hilinesid nad tervelt kaks tundi.

14. s e p t e m b e r. Öösel kohtasime tundmatut linna. Jõgi lainetas. Paistis, et see polegi jõgi, vaid mingi järv.

Sajab vihma. Istume tule ääres. Ümberringi on täiesti pime. Õige tumedalt paistab puude vahelt tumesinakas taevas. Istume kõik koos ühes kraavis. Muidugi metsas. Tuli põleb keskel ja ämbris on kartulid. Sädemed keerlevad tulepesast metsakõrgusse. Tuul krabistab koltunud lehtes.

Mehed vaikivad. Kaks – Kõiv ja vanem saarlane magavad heintel, mida nad kuhjast kaasa tõid. Mõlemad kaebasid päeval kõhuvalu. Otse põhjas meie taga vilistab vedur. Oleme jõudnud oma sihile jälle kindlamalt ligemale. Meestel on häämeel, et olen juhtinud neid õigel kursil.

Leesmann ja noorem saarlane puhastavad seeni. Pärast keetmist ja soolamist saab antud need igaühele kaasa.

15. s e p t e m b e r. Külm ja tuuline. Hommikupoole ööd sadas vihma. Pole päikest. Magasin kuhja sees heintes, aga sellegipärast oli külm. Üldse on ööd muutumas juba päris külmadeks.

Hiljem istusin vanema saarlasega tule ääres, küpsetasime kartuleid ja jutlesime tühjast-tähjast. Järsku ütles saarlane:

– Ah! Saaks kodu. Pole sellest naisest mette medagi, aga mul ju veel kolmeaastane tütar.

– Aga mis siis nendega nii järsku?

– Ega muud midagi, et kui naist pole enam, et siis, kus laps on või jääb.

– Ah nii.

– Nii jah. Oled sa mu naise pilti näinud?

Vanem saarlane tõmbas põuetaskust välja nahkse rahatasku ja säält vahelt ülesvõtte ning ulatas selle naeratades minule.

– See ta on… Eks algul sai riieldud küll. Ma ütlesin, et mul ei tasu pükse ka jalas kanda, kui tahad olla minust üle. Ei seda saa. Olen ikka mees.

Nägi, et jälgisin ta kõnet õige tähelepanelikult. Naeratas veel korra ja lisas:

– Ega ta muidu nii halva iseloomuga polegi, aga ükskord viskas mind küll konservikarbiga, aga siis ei tulnud koju ka kolmel ööl ja päeval.

Nüüd vaatas ta jälle minu käest vastuvõetud naise ülesvõtet. Pani selle hoolikalt põuetasku. Segas kepiga tulepesa ümber asetsevates pulkades, kohendas kaabut ja tõmbas end kerra nagu siil ning varsti kostis norin. Ta magas.

Eks igaüks meist soovib olla jälle kodus. Kes oma perekonna, kes sugulaste-tuttavate ringis. Täppi läks laul: Ma tahaks kodus olla, kui kasemets kollendab… Selles on tabatud eesti rahva igatsus.

16. s e p t e m b e r. Hommikul istume tule ääres. Liikusime läände 8 km. Taevas kattunud paksude pilvedega. On veel hämarik. Uni kipub kallale. Otsisime terve öö kolhoosi, aga mitte ei leidnud. Tulel keeb praegu kohv. Tahan seda häämeelega juua, kuna siinne rännak niikuinii lubab õige vähest toiduvaheldust.

Saime paari kilo ümber leiba. Pole ju kuskilt võtta, veel vähem osta, sest kõik on ju tseki peal ja kes siis leiva ära annaks. See saadud leib oli nagu maiuspala üle mitme päeva.

Liikusime edasi raudteejaama suunas. Meile hiilis järele või kohtas meid juhuslikult üks vana venelane. Istus kuidagi hädiselt hädisel sadu-

lal veel hädisemal hobusel, kaasas koer. Nägi meid ja kohe järele. Nagu ikka venelase laad, et ta tahab ka oma rumala pääga "midagi" olla. Nii ka vanamees alustas varsti juttu:

– Kuhu lähete?

– Raudteejaama.

Vanamees silmitses meeste turjal olevaid seljakotte. Juhtis oma hobust kord ühele, kord teisele poole meid ja jätkas, näidates teele liikumise suunas:

– Siit läheb tee raudteejaama… Aga kes te olete?

Et me talle ei vastanud, siis juhtis oma hobuse meie ette ning nüüd juba julgemalt:

– Siit läheb…

Peatas hobuse. Alles siis, kui olin talle öelnud, et mingu, ma tean ise teed raudteejaama, läks ta, kuid vahtis ikkagi umbusklikult tagasi.

Ilm on vaikne. Päike on loojumas. Kusagil kaugemal siristab rohutirts. Vilistab laulu üksik lind kaselatvas. Muidu on vaikne nagu hauas.

17. s e p t e m b e r. Magasime öö hästi heinakuhjas jõe ääres. Uni oli tõesti kosutav. Hommikul lahkusime väga kiirelt. Kuhja juurest lahkudes peitsime end noorde haavametsa.

Tänane päev on siiski ka selle poolest tähtis, et üks minu meestest oli saanud pisut tubakat. Me polnud suitsetanud juba terve nädal. Kujutlege, kuidas võis mõjuda selline üllatus. Muidugi hästi.

Siin liigub kindlate vaheaegade järel mingi transportlennuk. Lennuk liigub raudteeliini mööda."

VALVAS KORISTAJA ANNA

Kirill Sarv ja tema kaaslased püüdsid vältida vähimatki kokkupuudet kohalike elanikega, liikuda nii, et keegi neid ei paneks tähele. Kahel rännunädalal see neil peaaegu õnnestuski, iga läheneva võõra silma alt kadusid nad kiiresti kaugemale. Venemaal, kus juhuslik vastutulija võis kahtlasena paistvast tundmatust kohe võimumeestele sõna viia, oli ülim ettevaatus lausa hädavajalik. Kuid ootamatusi ei suutnud ükski põgenik, oli ta nii arukas ja hoidlik kuitahes, ette näha – see oli ilmvõimatu riigis, mida rahvasuus kutsuti katuseta vanglaks.

Ja samal päeval, mil Kirill Sarv jättis viimased laused päevikussse,

kirjutaski Novo-Serginski miilitsavolinik Porozkov üles ka tema seletuse, mille tõlkis vene keelde Ivan Petrovitš Kuusk:

"Ei mäleta, mis augustikuu päeval sõitsin koos evakueeritutega oma initsiatiivil Uurali. Aga kui raha otsa lõppes, hakkasin 5 eestlasega minema tagasi Eestimaale. Ülejäänud 4 eestlase nime ma ei tea, välja arvatud üks, kes peeti kinni koos minuga – Leesmann. Kui meid hakati kinni pidama, peatusin kohe, ülejäänud jooksid laiali, algul toodi mind üksi siia, mõne aja pärast peeti ka Leesmann kinni. Kellele kuulub kott lihaga, ma ei tea. Kaardi ja kompassi muretsesin mina, et mitte kaotada suunda Eestimaale."

Arvatavasti jäigi Kirill Sarvel teadmata, kes muutis ta uuesti vangiks. Naisest, kes neile varasel hommikutunnil asulas vastu tuli, ei osanud keegi ohtu karta, ühtegi sõna eestlased temaga ei vahetanud. See oli trükikoja koristaja Anna Andrejeva, kes poole viie ajal väljus kodust tööle. Miilitsaosakonnas seletas Anna:

"Mulle tulid vastu neli tundmatut, ei saanud aru, mis inimesed, üksteise järel, ei rääkinud. Teine mees rivis oli tumeda palituga, kott seljas. Kolmandal mehel oli nahkjope, õlal kott. Neljandal oli seljas puhvaika ja käes kepp, toetus sellele. Mulle näisid nad kahtlased, teatasin neist miilitsaosakonnas korrapidajale."

Nii lõikaski venelanna – parteitu, ametiühingu liige, lõpetanud kolm klassi, lesk, kel kaks last – viie eestlase tee koju katki. Trükikoja koristaja Anna armastas oma kodumaad, millele fašistid olid kallale tunginud, ta pidi igal juhul tundmatuist teatama. Mine tea, mis kurja nood võivad teha!

Kui militsionäärid mehi märkasid, jäi Kirill Sarv kohe seisma, andes nii teistele võimaluse haardest välja libiseda. Esialgu teisi ei tabatudki.

Kuid militsionäär Vassili Majorov oletas õigesti, kuhupoole mehed võivad liikuda, ja läks tee äärde varitsema. Paarikümne minuti pärast märkas ta tundmatut meest, kel oli seljas presendist kott.

"Karjusin: "Stoi!". Mees viskas võssa koti ja toki. Pidasin ta kinni, see oli eestlane Leismann. Kotis oli värske lambaliha, tõin selle osakonda kui asitõendi," kirjutas Majorov seletuses.

Militsionäär Fetissov aga tabas 18. septembri hommikul Endel Kõivu kolme kilomeetri kaugusel raudteest. Läbiotsimisel leiti 50 rubla, 3 toosi tikke, 5 tükki seepi,,habemeajamisnuga, 5 pilti ja kilo kartuleid.

Ka veidi hiljem kinnivõetud püüdsid seersant Porozkovile hambasse puhuda. Nii seletas mees, kes nimetas end Edgar Leismanniks, et ta eva-

kueeriti Nõmme linnast. "Kui jõudsime Uurali, jäin rongist maha, käisin mööda külasid, et muretseda toitu, mul oli veel raha. Kuskil külas kohtasin eestlasi, liikusime koos edasi. Mul ei olnud mingit kotti lihaga."

Endel Kõiv seletas, et dokumendid võeti talt ära laeval evakueerimise ajal. Uuralis oli ta rongist väljunud ja asunud otsima paika, kus oleks soojem. "Kartuleid võtsin kuskilt põllult, maksin talupojale. Novo-Sergis ma ei käinud ja ühegi teise eestlasega koos ei rännanud."

Ilmselt taipas Porozkov kohe, et viis eestlast olid deserteerunud sõjaväest. "Grupi juhiks oli Kirill Sarv, kel oli NSV Liidu keskosa kaart ja kompass. Kinnipidamisel hakkasid mehed jooksma eri suunas, Sarv tõmbas tähelepanu endale, jäädes seisma. Leismanni kotis oli lambaliha, lamba varastamisest olid osa võtnud ka Sarv ja teised," kirjutas miilitsaseersant.

KAS SEE ON TEIE PÄEVARAAMAT?

21. oktoobril vastas Kirill Sarv Uurali sõjaväeringkonna NKVD eriosakonna nooremuurija Kikase küsimustele. Nüüd pajatas ta oma elukäigust lähemalt, ent ei sõnakestki ehituspataljonist.

"Minu isa suri 1934. aastal, ema Marial oli Valgamaal Vaoküla vallas 3 hektarit maad, hobune ja lehm. Abikaasa Ludmilla oli Tallinnas juuksur, poeg Jaak aastane.

Kaks aastat sain käia gümnaasiumis, majanduslik olukord ei lubanud edasi õppida. Olin päeviline koduvallas, 1934. aastal teenisin Eesti kaitseväes. Siis töötasin Tallinnas "Rauaniidis" ja veel mitmes vabrikus. 1939. aastal olin meister Keila riidevabrikus.

NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste ajal olin agitaator ja valimiste jaoskonnakomisjoni liige. 1. märtsil 1941 läksin ülikooli astumiseks ettevalmistuskursustele. Viimati töötasin Tööreservide valitsuses majandusala ülemana, 5. augustini andsin tunde õhu- ja gaasikaitse kursustel.

8. augustil evakueeriti mu naine lapsega, aga mina evakueerusin vabatahtlikult 12. augustil laevaga Leningradi. Esialgu tahtsin sõita rongiga, kuid Saksa lennukid pommitasid rongi, mu kohver riiete ja dokumentidega läks kaotsi.

Sverdlovskini sõitsin rongiga, suuremates jaamades käisin oma naist otsimas, kuid ei leidnud. Sverdlovskist edasi Zlatoustini sõitsin vahel rongiga, vahel käisin kolhoose mööda naist otsimas. Umbes 29. augustil jõudsin Zlatousti, kus elasin kolm päeva ja siis hakkasin liikuma koos

Edgar Leismanniga põhja poole, et leida oma perekonda. Teel kohtasime veel Endel Kõivu ja kaht venda, kelle nimesid ma ei tea. 18. septembril võeti mind ühes raudeejaamas kinni."

Päev hiljem ütles uurija Kikas Sarvele:

"Te valetasite! Me teame, et olite mobiliseeritud Punaarmeesse ja deserteerusite Zlatoustist ehituspataljonist 1. septembril koos seltsimeestega. Kas see on Teie päevaraamat?"

Selleks ajaks oli Alma Kastra jõudnud Kirill Sarve "reisikirja" vene keelde tõlkida. Muidugi oli Kikas – tema eestikeelsed kirjatükid, mida ta koostas teisigi kinnipüütud pagejaid üle kuulates, reedavad Venemaa päritolu – lugenud päevikut veel enne esimest küsitlemist.

Enam polnud Kirill Sarvel mõtet tõtt ja valet tempida,

Kikas küsis: miks lahkusite ehituspataljonist?

"Toitu oli vähe, ei antud riideid, seepärast otsustasimegi minna tagasi Eestisse."

Kas teadsite, et Eestis on Saksa fašistlikud väed?

"Ei teadnud, politruk vastas meie küsimusele, et osa Eestist on sakslaste käes, osa, ka Tallinn Punaarmee käes."

Kas ka mõtlesite, et selleks ajaks, kui Eestisse jõuate, on seal igal pool sakslased. Mida oleksite siis teinud?

"Otsustasime igal juhul jõuda Tallinna, ükskõik, missugune valitsus seal ka oleks."

Sellest Kikasele piisas süüdistuseks: Kirill Sarv ja tema kaaslased tahtsid minna üle rindejoone vaenlase poolele.

27. oktoobril selgitas Kikas, et teise tabatu õige nimi on Edgar Kleemann. Varem oli mees isegi emale-isale ja naisele võltsnimed välja mõelnud, lisaks öelnud, et tal on kodus kaks poega.

Kikas küsis: miks nimetasite end Edgar Ivani poeg Leismanniks?

"Niimoodi andis minu nime esialgu üles Sarv, kes vangistati enne mind. Mina ei tahtnud ka enam nime muuta. Sündinud olen mitte 1906. aastal, vaid 1912, mitte Nõmmel, vaid Läänemaal Oru vallas. Naist ja poega minul ei ole, ainult ema Anna ja isa Johannes elavad Oru vallas."

Miks valetasite?

"Arvasin, et siis ei saada teada, kes ma olen, ja lastakse lahti."

Kes oli ärajooksu algataja?

"Elasime esialgu kuuekesi ühes telgis, saime sõpradeks. Juba pataljonis oleku teisel nädalal polnud paljud mehed tingimustega rahul ja

ütlesid, et tuleks ära joosta tagasi Eestisse. Pärastpoole tekkis ka meie kambas sama mõte."

Miks ennem ei rääkinud ülekuulamistel tõtt?

"Arvasin, et uurijad jäävad mind uskuma ja lasevad lahti. Kui sai juba alguses hakatud valetama, siis ei julenud tõtt rääkida ka pärastpoole, kui oli juba näha, et mind ei usuta."

Kus kavatsesite minna üle rindejoone?

"Kuskil Moskva ja Leningradi vahel, seal on palju soid. Selline mõte oli meil esialgu. Aga kui olime juba poolteist nädalat rännanud, toiduvarud lõppesid ja nägime, et liikuda on raske ja Eestisse me nii ei jõua, mõtlesime otsida koha, kus elab eestlasi, ja hakata seal tööle."

Mida oleksite Eestis teinud?

"Oleksin andnud end üles Saksa sõjavalitsusele ja katsunud Tallinnas vana koha peal võivabrikus tööle asuda."

Kas oleksite läinud ka Saksa armeesse, kui oleks kutsutud?

"Vabatahtlikult poleks läinud mingil tingimusel, võib-olla ainult sunduslikult. Aga nagu meile räägiti, sakslane teisi rahvusi ja iseäranis võidetuid oma armeesse ei võta."

Miks lahkusite ehituspataljonist?

"Ei olnud harjunud neis tingimustes elama. Raske töö, vilets toit, elasime telkides, magamisriideid ei olnud, ei antud ka endale mingeid rõivaid, oli külm."

Kust võtsite lamba, mille enne vangistamist tapsite?

"See ei olnud lammas, vaid kitsetall, mille püüdsin koos Kõivuga kinni teeäärsest hoovist, teised võtsid aia taga vastu."

Kes tapsid kitsetalle?

"Tapsime mina, Kõiv ja Riksid, aga Sarv oli tee ääres valves."

29. oktoobril tunnistas Endel Kõiv: olen sündinud 1909. aastal Elva vallas, abikaasa Elle on kodune, tütar Endla aastane.

Ka temalt päris Kikas, miks ta varem valetas.

"Arvasin, et mind jäädakse uskuma, pannakse lihtsalt tööle või lastakse lahti."

Kas teadsite, kuidas karistatakse Nõukogude seaduse järgi Punaarmeest äramineku eest?

"Teadsin, et selle eest on ette nähtud karistus, aga missugune, ei teadnud, sest meile räägiti sellest vene keeles, aga mina vene keelt ei valda."

25. novembril toodi kolm eestlast Sverdlovski 1. vanglast tribunali ette. Kõik toonitasid: me ei tahtnud minna fašistide juurde, vaid Nõukogude Eestisse, töötada ja elada koos oma perega. Ja mõistagi palusid kõik kergemat karistust.

Tribunali palved ei kõigutanud, otsus kõlas: maha lasta!

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium määras Kirill Sarvele, Edgar Kleemannile ja Endel Kõivule teise karistuse: kümme aastat töölaagrit.

Nagu ilmneb arhiivisäilikuist, asusid pea kõik eestlased koduteele, kompass ja võõra riigi kaart käes. Ka need kümme, kes pagesid oktoobri algul Tšeljabinski oblastist tööpataljonist ja keda jälitasid Kunašaki rajooni militsionäärid – kahjuks me ei tea, kust K. Lipp, A. Kaal, M. Suil ja teised, keda on mainitud miilitsaülema raportis, pärit olid ja missuguse karistuse tribunal neile määras – nende toimikuid Eestis pole.

Paraku puudub tänini ülevaade, kui palju eesti mehi üldse katsus Venemaalt sõjaväelaagreist, ehituspataljonidest ja töökolonnidest 1941. aastal koju põgeneda. Kuigi kümnete koduteele asunute kohta on olemas arhiivis kriminaaltoimikud, ei selgu neistki, missuguseks kujunes igaühe saatus pärast tabamist.

Veel üks näide. 10. oktoobril pidas Hrebet-Uralski jaama ülem kinni kuus meest ja andis nad üle raudteemiilitsale. Arvid Bötker, Hard Huimering, Hugo Pärnaste, Raimond Sihver, Ivan Säkki ja Valentin Timtšenko viidi Molotovi linna vanglasse. Kuus mobiliseeritut olid Tallinnast alustanud sõitu laeval Leningradi 27. juulil. Koos ligikaudu tuhande mehega – nii ütles uurijale endine puksiirlaeva "Laine" kapten Ivan Säkki – sõitsid nad Sverdlovski oblasti Reži jaama. Nädala pärast suunati mobiliseeritud selle jaama lähedale mulla- ja metsatööle.

30. septembri õhtul lahkusid kuus meest 788. ehituspataljonist ja alustasid teekonda kodu poole.

13. detsembril tunnistas Uurali sõjaväeringkonna sõjatribunal Molotovis nad kõik kodumaa reeturiteks ja mõistis surma.

16. märtsil 1942 aga määras NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium neile uue karistuse: kümme aastat töölaagrit saatmisega rindele.

Kas mõni vang, kellele anti eesliinil püss kätte, jõudis pärast sõja lõppu koju?

SAARLASED ORJALAAGRIS

HÄÄD ÖÖD, KALLIS NAISU!

Evald Tammpuu – oma 20. sünnipäeval ei tohtinud ta isegi sõnakest märkmikku kirjutada – polnud ainus Eestist punaväkke mobiliseeritu, kes hukati Venemaal 3. j a a n u a r i l 1 9 4 2. Seda kinnitab NKVD Tšeljabinski oblastivalitsuse 1. eriosakonna nooremleitnandi Tabardanovi allkirjaga teade Gorevile.

Miks Tšeljabinski garnisoni tribunal saatis üheksa meest surma? Vastus jääb poolikuks, sest arhiivis on olemas toimik ainult kolme esimese kohta. Võib-olla hoitaksegi ülejäänute toimikud Tšeljabinskis või kuskil mujal, kuid eestlastel pole võimu neid üles otsida.

Säiliku nr. 28 206 kaanel on nimed: H e r m a n P ä h k, E d u a r d V a h t e r, A l e k s a n d e r A n t s m a a. Nende teekonnast ja elust Tšeljabinski oblastis Kamenskis 819. ehituspataljonis kujuneb vägagi põhjalik pilt seetõttu, et NKVD jättis Antsmaa ja Vahteri päevikud põletamata. Pliiatsiga kirjutatud sõnad leidsid lugejaid võõramaalaste hulgast kohe, kui iga lause oli vene keelde tõlgitud.

"Vilets toit. Neli päeva saime leiba ja vett," märkis Eduard Vahter 17. augustil, kui nad olid juba tööpataljonis Kamenskis.

Päev hiljem tundis ta ometi pisut rõõmu:

"Täna, 5. päeva hommikul, kus sai tangu ja makaroni suppi, päris maitses kaua aja pärast. Peale sööki käsutati kõik mehed paigale ja hakati välja valima ametalade järele. Andsin end masinistiks üles. Praegu ei tea, kuhu saatus viib.

Täna on juba kolmas päev siin olla. Siia ajani pole veel midagi tööd, ole pikali ja maga. Nüüd määrati jälle 3. roodu 2. rühma. Ehitatakse uusi parakisi juure. Valmis on 15–20, samapalju ja veel rohkem ehitatakse uusi. Siin ümbruskonnas olevat 10 000 eestlast, nii seltsimehed räägivad.

Loeti sisekord ette. Kui koha pealt lahkud ilma loata ja 2 tundi puudud, algul tehakse noomitus ja kui asi kordub, siis saab 5–10 aastat vangistust, ja kui puudud 24 tundi, saad kuuli.

Algusest siia ajani ei ole veel riidest ära saanud, igal öösel maga riietega. Ei tea enam peale kodust lahkumist, et saaks ka riidest lahti ja vabalt puhata, leivakott on padjaks ja toored lauad all pehmeks põhukotiks, pintsak tekiks.

Kui nüüd veel kodu pääseb, siis mõistab kodu hinnata.

Õhtul on saare poegade seas kuulda sarnane jutt, et läbirääkimised on Inglise, Ameerika ja Saksa, N. Vene vahel, et Eesti kotkaid nõutakse tagasi Eestisse. 25. augustil peavad juba Eestis tagasi olema. Seda juubeldust ei jõua praegu kirjelda selle jutu peale, mis igaühe rinnus seisab. Seltsimehed on gruppides ja arutavad. Selles osas jääme tulevikku ootama.

19. a u g u s t. Kell 6 aeti üles, poole tunni pärast võeti mehed rühmade viisi kokku. Siis algas kohe minek esimest korda tööle. Olin lukksepade ja mehaanikute rühmas, meile ei leitud muud tööd kui laudu tassida, mis siin ehituste ümber olid.

Juba on kell 12, aga ivakest ei ole amba alla saanud, muudkui tuleb pingutada. Ei tea, millega see asi siin viimaks lõpeb. Kella 1 ajal saime porgandisuppi – 1 taldrikutäis ja tangupudru ühes silmaga. Peale sööki läksime 100 mehega palke tassima. Tee pikkus töö juurde oli 4 – 4,5 km.

Öösel tuli jälle rongiga sõjapõgenikke, eriti palju oli lapsi ja naisi, päris ale oli vaadata.

20. a u g u s t. Kell 6.30 saime jahusuppi mõne makaroniga. Suppi sai vaevalt pool liitrit mehe kohta ja 200 g leiba.

Päeval söögiks oli makaronisupp päris korralik ja kruubipudru võisilmaga. Lõuna järele oli 15 minutit puhkus. Palke tuleb 50 mehe peale tassida 200, aga saime vedada ainult 135 tükki, nii et ei saanud normi täis. Lähen üles loendusele. Elu on päris kehv ja nöök, ehk tuleb õnn, kus pääseb, tulevikus.

21. a u g u s t. Hommikune söök oli samasugune kui mina ja Timmu kodus sõime. Õhtul öeldi, et olete vähe tööd teinud. Poisid ütlesid, et söök on kehv, ei jaksa tööd teha. Koduigatsus on nii suur, võtab rohkem alla kui söök ja see töö.

Hääd tervist ja hääd ööd, kallis naisu ja perekond seal kodumaal, jumal hoidku teid seal ja mind siin, kui elu on, ehk pääsen siit veel."

Kuidas igaüks iga viivuga süvenevat masendust püüdis eemale peletada, seda on meil nüüd, 60 aastat hiljem, ka päevikuid lugedes võimatu ette kujutada. Aeg-ajalt tärkasid küll lootused varsti koju pääseda – jääb arusaamatuks, kust "Eesti kotkad" kuulsid, et neid nõutakse tagasi. Ent rõõm kustus üsna pea.

Vastupidi – tööpataljon aina paisus, nagu kirjutas Aleksander Antsmaa:

"24.–31. a u g u s t i n i tuli jälle 3000 noort eestlast mobiliseeritut siia. Ei ole siin pühapäeva ega kedagi. Üks töö on alati ja supivett saab, nii et elu aga sees seisab.

1. s e p t e m b e r. Toitlustus on kehv. Praegu saab veel kõrvalt kartuleid osta, 10 rubla ämbritäis, mõtle hing, kui kallis. Ja vaba aega ei ole mitte põrmugi.

3. s e p t e m b e r. Hommikust olime tööl ja õhtupoolikul pesime pesu. Selleks sai siis paar tundi aega omaks tööks.

4. s e p t e m b e r. Tuli aga sõdureid juurde ja neid voolab ühtelugu juurde, siin on mehi koos mis hullu. Õhtul oli supiks kalavesi, nii et toit on täitsa kehv. Oli esimene õhtu, kus ristiinimese moodi sai magama minna, anti tekk ja lina, sai pesuväel magada."

KORVITÄIS MULDA KÄRUS

Olen kuulnud mitmelt kunagiselt vangilt, kuidas nad pärast sõja lõppu langetasid ja hulgakesi tirisid Siberi ürgmetsast välja jämedaid lehiseid, tõstsid sügaval maapõues labidaga tinamaagi raskeid kamakaid või laadisid vaguneisse jõest väljatõmmatud palke... Kahe Pihtla valla mehe päevikud tunnistavad, et punaväkke mobiliseeritute tööolud erinesid vangide omast üsna vähe. Kõige tähtsam erinevus oli ehk see, et neid nimetati mitte vangideks, vaid punaväelasteks.

Orjad ja vangid pole kunagi ega kusagil oma tööst rõõmu tundnud. Punaväkke aetud eestlased – suurem osa kindlasti – püüdsid Venemaa kõigis paigus jõudu säästa, niipalju, kui oli võimalik. Teisiti poleks nad suutnudki eluvaimu sees hoida – vesine supilõga ja pikad tööpäevad röövisid jõu isegi lapsest saadik maatööd murdnud meestelt.

Kuidas tegid tööd saarlased Kamenskis, sellest on meile jätnud ilmeka pildi Eduard Vahter:

"22. a u g u s t. Täna hommikul oli kaunis hää hernesupp, herned olid peeneks jahvatatud. Olen Kordi Voldega paaris mulda kärutamas päeval ja öösel. Kärutamise tee pikkust on 100–150 meetrit, korvitäis mulda kärus ja tööta aga, alati pead liikumas olema. Täna 35 mehe peale kärutasime 1047 kärutäit mulda.

Loeti homne töönorm ette, iga isiku peale 105 kärutäit, nii et pead 8 minutiga kärutäie ära viima ja päeva pikkus on 11 tundi.

23. a u g u s t. Olin päeval traktorite kärudesse mulda ajamas, töökord läheb kibedamaks, söök on kehv ja väikene.

Õhtul kell 8 lubati õhtule, aga enne 8 sai kärud täis. Olime juba rivis, kui politruk tuli ja ajas uuesti tööle. Kästi igal mehel tükk mullavalli teise koha peale ajada. Õhtul lõppes töö kell 10.30 ära, siis tulime kallite isamaa lauludega.

Kahtlane on, kas meie siit küll pääseme, sest paistab see asi nii kibe ja vali olevat. Soovin kallile kodumaale palju tervist siit Aasia piirilt, ela hästi, kallis naisu, tütar ja ema, jumal hoidku teid seal ja mind siin.

24. a u g u s t. Pühapäeva hommikul töötan jälle mulla kaevamisel.

Kell 4.30 tulime lõunalt ja alustame jälle mulla ajamist kärude peale. Töö on nii väärt kiire, et ei ole aega pesu pesta, sest on hää, kui saad ise paar korda nädalas näo puhtaks.

Ei või arvata, mis teie, kodused, seal praegu teete, ja teie ei tea ka, mis mina siin teen. Praegu olen kahe raudteetammi vahel rohelisel murul ja kirjutan, sest traktorid läksid teist täit tooma – tehakse raudteed. Minu ees seltsimees Rattale tuli uni peale, kuuldakse nina pahinat.

Tervis on siiaajani päris hää olnud. Kindlasti teie, kodused, mõtlete, et olen juba surnud, aga tänu jumalale ei ole viga veel kedagi olnud. Ei tea ka teie seisukoha üle kedagi, kas näen neid palgeid enam ees, kui veel kodu pääsen. Usun, et jumal aitab teid seal kodu ja mind siin võõrsil. Tuhat tervist, kallis naisu, sulle tuulekese ja linnu tiivul.

25. a u g u s t. Käisin töö juures lähedal kraavis pesu pesemas, pesu kuivab siin töö juures väikeste põõsaste otsas.

Väga palju vange on ümbruskonnas näha, kes käivad tööl. Neil on tunnimehed ees, küljel ja taga, aga meil neid mehi ligi ei ole, paistab rohkem vabam, aga kord on siiski vali.

Hommikul, kui töö juures olime, tuli 100–150 naisvangi meist mööda. Küsisime, kuhu lähete. Keegi soome vang, näojoonte pärast 20–25-aastane, vastas, et läheme tööle. Meie ütlesime, et oleme viru poiga, vastas: saan aru küll, et olete virulane. Siis küsis, millas kodu lähme. Vastasin: 2 kuu pärast. Siis õitses tema nägu päris rõõmuga. Rohkem ei saanud mööda minnes kõnelda, ütles, et on juba 2 aastat vangis olnud.

26. a u g u s t. Täna on juba teine töö – maa sisse augu kaevamine. 2 m sügav, 50 sm lai, 1,5 m pikk. Iga isiku kohta nõutakse 4 auku kaevata, eks näeb, kuidas õhtu välja näeb.

Tulin lõunalt ära, istun alles esimese augu põhjas ja kirjutan. Tööd on palju ja nõutakse palju, aga söök on kehv ja vähe, iga isiku kohta saab

pool liitrit supivett. Ootan iga päev, millas saaks siit minema, sest nüüd juba mõistaks kodust hinnata. Jumal aidaku teid seal kodu ja mind siin võõrsil, kui tema aitab, siis saan varsti kodu.

Aukusi rohkem valmis ei saanud kui 1,5 auku mehe peale.

27. a u g u s t. Ostsin piima õlleklaasi täie, maksis 1 rubla, piima liiter 4 rubla, muna paar 4 rubla. Auku kaevasin täna 0,5 m, päeva läbi passisin augus.

28. a u g u s t. Täna läksime autodega tööle 4–5 km. Käisime Kosega kusagil vene kooperatiivi kaupluses. Kole pilt on näha, kuda inimesed sabas olid. Saime ka 200 g juustu, mis maksis 6.60 rubla. Leiba ja üldse toiduaineid ei saa ilma kaardita. Suhkur ei ole veel kusagil avalikult müügil näha.

Õhtul loeti ette sotsialistlik töövõistlus alguses rühmade vahel ja viimaks enda paarimehega, kellega koos töötad, aga eestlase närv selle koha pealt ei liigu ega sega keegi töö võistlus. Töö käib täie hooga samuti kui Härja ila.

29. a u g u s t. Olen jälle mulda kärutamas. Töötame pea samuti kui ennemgi. Pead alati liikuma, sest nõudmine on küll suur, aga palju seda täita jõuad. Alati kisatakse: tavai, tavai, aga keegi sellest palju aru ei saa, vaatavad kui tüübid otsa ja naeravad. Kui ei tööta, saadakse seisu pealt kätte, siis määratakse kohe öötöödele karistusena. Paljud seltsimehed on saanud juba kartsa, kes ilmuvad joobnud olekus, 5 – 10 päeva.

30. a u g u s t. Eile oli väikene vihmasadu, aga lõi riided läbi, oled väikese riidega. Keegi ei hooli sest, kas saad märjaks, käiakse kui loomaga ringi.

Kartuleid ei saa üldse supi sees näha, käime põldudelt kartuleid korjamas, ahjus õhtul küpsetame ja soolaga sööme ära, maitse on palju parem kui praetud. Siin õpib inimene vargile oma tühja kõhu pärast.

Täna on juba kuulda, et türk on ka sõja jalul Venega. Täna, laupäeva õhtu keetsime Kolk, Nõu ja mõni teine õues pangitäie kartuleid, küll sai hää kõhutäie.

Käisime jaama kaevust vett toomas. Väga ilus õhtu näis välja. Vabriku ja linna tuled särasid väga ilusasti.

Hääd und ja hääd jällenägemist, kallis naisu, sulle sel laupäeva õhtul. Jumal aidaku teid seal kodu ja mind siin võõrsil.

Täna tuli jälle 2 600 noort kutsealust, siin on juba ligi 10 000 eestlast.

31. a u g u s t. Pühapäeva hommiku olen jälle auku kaevamas. Siia tulevad vabriku aluse postide augud. Mullatöölisi ühes vangidega kokku

siin platsil on 1000–1500. Vangidel on valvurid juures, aga tööd pead tegema tahaanuliselt.

Õhtul pidas roodu politruk meid kusagil rohelisel platsil kinni ja selgitas üldmäärust. Pead väga korralik olema punaarmees, kui eksid, siis Triibunaal paistab ja kui sellest ei mõista, siis nikli laul läbi õhu.

Täna õhtul läks kaks rongitäit eestlasi. Vinkler oli jaamas. Poisid olid rongilt öelnud, et lähevad Leningradi, arvavad, et eestlased on juba teiste riikide poolt tagasi nõutud.

1. s e p t e m b e r. Augu kaevamine edeneb päris aeglaselt sellepärast, et Roterarmi poisist on väga vähe näha. Nõutakse sotsialistl. töö võistlust, ületa töönorme, siis saad paremat süüa, aga raske on sarnase moega võistelda."

JUMAL, PÄÄSTA MEID SIIT!

Kuu pärast kodust lahkumist elasid saarlased maailmas, mille olemasolust polnud varem ühelgi aimu. Eduard Vahteri sõnastatud elupildid tunnistavad, et meestes miilas lootus peagi oma saarele tagasi jõuda. 2. septembril ta kirjutas:

"Nägin öösel unes, et meie hobune oli varsa toonud. Arvan, et hakkan varsti kodu tagasi sõitma. Tööpäevale pandi jälle 1 tund juure, hommikul algab töö kell 7, üles tõuseme kell 5, lõunatund 1–2, õhtul lõpeb töö kell 8, siis üleloeng pool üksteist, magama saab kell 11.

3. s e p t e m b e r. Täna kutsuti igaüks meie rühmast nimepidi välja ja küsiti, kas mõistate külmale rauale vinti otsa keerata. Ütlesin, et mõistan. Siis eraldati teistest. Praegu istume parakide ees, kell on 7 läbi, vist läheme kusagile töökotta proovitööle. Jumal aidaku ja juhtigu mind.

Kell oli 9, anti jälle labidad, öeldi, kuni uue korralduseni. Tuli uus rühma ülem, venelane. Esimese päeva näitab inimese moodi. Õhtul puudus veerand tundi seitsmest, siis ütles: poisid, istuge ja tehke suitsu, enne seitset ei tohi kodu minna.

Öösel pesime Nõuga pesu kuni kella 11. Eks näeb, kas lüüakse töökotta kusagile. See venelane, mis tuli meie rühma peale, ütles, et punaarmees on 50 minutit tööd ja 10 minutit puhkust. Ja nii oli meil täna, käidi kui inimesega ringi.

5. s e p t e m b e r. Eile tuli meie parakki 50 poolakat juure, paistab, kas segatakse nendega või mis põhimõte on. Õhtul löödi meie rühma 12

poolakat juure. Poolakatega oleme ühesugustel arvamistel. Täna oli meil päris vaba päev, tööl ei käinud.

6. s e p t e m b e r. Oleme jälle mullatööl. Kell on juba 3 läbi, aga lõunat ei ole veel saada. Kell 4.30 tuli leib ja kalu, nii et iga isik sai 150 g leiba ja veidi kala. Kala on nii väärt vähe, et ei mõista peast grammiga arvesta. Elu läheb iga päev alvemaks.

7. s e p t e m b e r. Tööle tulles poisid rääkisid, et täna on jälle pühapäev. Ei tulnud eile õhtul ka meele, et on laupäeva õhtu. Küpsetasin õhtul kella 11 ajal veel kartuleid ahjus, sõin siis soola ja sibulaga neid. Jumal aidaku ja päästku meid siit, hoidku teid, koduseid, seal kodumaa pinnal ja mind siin Aasias.

Täna on sarnast juttu kõvasti seltsimeeste poolt kuulda, et rahu on tehtud, et sõda on lõppenud ja meid varsti tagasi tuuakse Eestisse. Paistab distsipliin ka veidi pehmem olevat.

Rahu oli tehtud kell 5 hommikul. Heidan sel pühapäeva õhtul magama, tuhat tervist ja suudlust, naisu, soovin sulle.

8. s e p t e m b e r. Täna olen kodune mees, paljasjalgsete kirjas, ei ole saapaid jalga panna. Tööks anti plankaeda teha. Praegu on kell 10, vaevalt 10 latti on külge löödud. Oleme 8 poisiga, osa läks ruumidesse magama öötööliste sekka, kes päeval magavad ja öösel töötavad.

Kella 5 ajal tuli tarsi meie juure, võttis mind ja ühe söögipoisi, andis õhtusöögi kätte ja siis tuli asuda autosse. Küsisin, kuhu läheme. Öeldi, et lähete kartuleid tooma 65 km kauguselt. Sõit oli päris huvitav, aga öösel auto peal oli külm. Sohvriks oli keegi Ukraina sakslane, oli nii hää ja täitsa poiss, andis enda puhfaika minu selga.

Esimene reis jõudsime tagasi kell 12.30. Minu kaassõitja pani kartuleid veidi kõrvale kuuri äärde maha. Vana jämemagu leidis üles, arvult võis olla 35–40 tükki. Poiss pandi kohe öösel kartsa.

Minulgi olid taskus mõned, otsiti läbi ja kästi hunnikusse visata. Tegin seda ja ütlesin: ise ostsin. Ploha. Ei tea, mis õnn mind kartsast päästis, jumala käsi oli tõesti minuga, tänu temale.

Teisele reisile pandi kaasa keegi Selja külas elutsev seltsimees.

9. s e p t e m b e r. Täna on mul puhkepäev, sest öösel töötasin. Öösine sõit oli naisega ühes, olin öö läbi üleval ja viibisin kogu öö ühes pisaratega. Peaks jumal aitama, et pääseks siit, nüüd mõistan elu hinnata.

11. s e p t e m b e r. Täna oli ilm nii kuum, et olime trikoo peal mullatööl. Rooduvana rääkis, et Jaapan on Venega sõjajalal, et olla 50 tuhande mehega peale tunginud ja Saksa poolt olevat rahu pakutud. Räägivad, et

selles kuus algab meil kodusõit. Äramineku ärevus on suur, aga vaevalt seda uskuda saab enne sõja lõppu.

13. s e p t e m b e r. On juba ära komandeeritud mitmed pataljonid siit edasi. Esmajärjekorras lähevad praegu noored, eks näeb, millas meie. Räägivad, et lähevad koonduse laagrisse Eestisse saatmiseks.

Täna, laupäeva õhtu peame meie, 3. jagu, Nahkuri sünnipäeva 13 poisiga. Jaoülem Liim Tallinnast. Toodi 7 pudelit veini, kartuliputru valmistati, kurki ja tomatit. Sünnipäeva vein ja saakuska läks maksma 106 rbl. Pidajate nimed: Liim, Kolk, Jõgi, Vahter, Nõu, Kupits, Külaots, Vinkler, Moorkop, Lepik, Nahkur, Silber, Klein. Laulsime hällilaule ja muid.

14. s e p t e m b e r. Oleme jälle mulla kärutusel. Kodus on pühapäev, aga meil siin ei ole. Praegu on kell 12, kus igas riigis on jumalateenistus ja puhkepäev. Jumal hoidku teid seal kodu ja mind siin. Tuhat tervist ja suudlust, kallis naisu, soovin sulle. Meeleolu on nii väärt rõhutud, et ei tea teist midagi ja samuti teie ka minust.

15. s e p t e m b e r. Sain õhtul vooditeki, lina ja madratsi. Esimene öö, kus sain riidest lahti võtta. Päris tore magamine oli. Unes viibisin kodu perekonna juures.

16. s e p t e m b r i õ h t u l peeti jällegi seda mäejutlust, et oleme 2. roodust 50% vähem töötanud. 2. roodul olla 87% ja meie roodul 37%, nii et meil võistlus langeb alati alla, aga eestlasi haneks vedada ei saa selles asjas."

SEIKLUS ON PIKK JA RASKE

Millal esimesed julged mehed Kamenskist sünnimaa poole sammud seadsid ja kes nad olid, selle kohta pole seni teateid arhiivis silma puutunud. Ent 18. septembril kirjutas Eduard Vahter:

"Ära on juba pagenenud mitmed seltsimehed, aga ei tea, kuda nende saatus on läinud.

Olen töö läheduses kaerapõllu taga rohelises ja vaatan veidi ringi. Poisid nähakse tükki 25–30 põllul otsimas neid kartuleid, mis võtmast järele jäänud on. Kõrgemad kohad lükatakse jalaga ehk kepiga laiali, et saaks miski amba alla panna. Aga häda ei anna häbeneda. Kaerapõllul töötab praegu 5 kompahiini, sarnased, mis meil 75–100 aastat kolikambris seisavad, ja arvan, et Eestis igas majapidamises ei olegi sirpi.

Algul sai heeringat vabalt osta, aga nüüd on need ka sekiga, peale kurgi ei saa midagi ilma sekita, mis aitaks amba alla panna.

19. s e p t e m b e r. Praegu on kell 10, olen veidi kaugemal tööst, üle kartulipõllu. Põllu on eestlased juba mitmel korral läbi kaevanud. Praegu on poisid seal nagu meil kured viljapõllul.

Möödunud ööl oli nii väärt külm, et hommikul panime linad pintsakute alla ja tekid ümber jalanõude. Sain nöörist viisad ja sokkideks linasest riidest kindad. Riidevarustust saada on väga raske, samuti jalanõusid.

Palju poisse on juba kõhutõvega haigla läinud. Nõu läks kah ja mitmed on juba Aasia mulda puhkama läinud, eriti noored. Kas teid, kodused, siin maapeal enam näen, kui vast teises ilmas kokku saame. Igal õhtul näen teid unes, küll töötame üheskoos, aga kui üles ärkan, leian jällegi ennast petetult ja pisarad voolavad üle palge ühes palvega teie ja enda eest. Alati heljub väikese Elvi hääl minu kõrvus enda lauluga ja usun, et ta ka isa eest palub, samuti abikaasa ja Ema. Praegu on küll nii suur koduigatsus, et pisarad segavad kirja panemast. Jätan kõik Jumala hooleks, kuni ükskord jälle näeme seal armastatud kodumaal, kui kiitust laulame Jeesusele.

Iga päev korda kümme ehk veelgi rohkem, kui mahti saan, vaatan alati, naisu, sinu pilti. Meelde tulevad ainult sinu vaikivad näojooned, samuti ka perekonna pilt, nii et alati lõpeb pildi vaatus pisaratega.

20. s e p t e m b e r. Laupäev. Jälle on nädal möödunud, olen mullatööl. Jumal teab ise, kunas siit pääseb. Lõunast algas vihmasadu, peale lõunat töötasime ainult ühe tunni. Öösel kell 2 aeti sauna, minek ajas küll pisarad silma, ülevalt sadas vihma ja pori on põlvini. Palja jalaga aeti välja, nööriviisad otsas, nii et pidi viiska pori sees edasi ajama nagu suuska lumel. Kui sauna läksime, siis oli meid, paljasjalgseid, 20–25 poissi, igaühel tekk ümber. Kes kukkus ninale, kes kõhule, jube seis. Olin üleni porine ja märg.

21. s e p t e m b e r. Elu läheb iga päevaga pahemaks, vähe lootust, kas siit elu ja tervisega pääseb. Öösel pesin saunas pesu ja panin alva ilmaga märja pesu selga.

22. s e p t e m b e r. Täna on jällegi ruumis. Õues on kõva lumesadu, siis esitakse poliitilisi küsimusi ja distsipliinist. Öeldi, et ükskõik, kuhu surete, kas siin või Eestis. Poisid nõuavad saapaid, sooja pesu, puhfaikaid ja vateerit pükse. Asi näitab, et läheb mässu poole. Eile õhtul löödi venekaid söögilaudade vahele pikali, nii kui kärbseid oli. Näib päris keerukas, kui meie sarnases olukorras peame edasi jääma, siin tapab külm meid ära. On juba põgen. mõte läbi käind peast.

23. s e p t e m b e r. Hommikul oli juba valge halle maas. Olen jällegi ruumis, saapaid ei ole jalas. Iga 1–2 tunni pärast lüüakse paigale, just segavad und. Paar päeva on sadanud lumelörtsi, pori on juba põlveni, ela kui siga poris.

24. s e p t e m b e r. Hommikul oli veel jää peal. Üle poolte meist on ruumis. Ei tea, kuda see asi lõpeb. Meie, eestlased, oleme väga halvas olukorras, palju juba puhkab Aasia mullas, haigeks jäämas on väga palju, küll kõhutõbi ja mitmesuguseid haigusi. On küll jumala arm, kui siit haigusest pääseb. Panen enda lootuse jumala peale, küll tema kaitseb ja hoiab mind ja teid koduseid seal. Külm on juba kaunis kõva, maa on külmetanud, istume ruumis ja magame.

25. s e p t e m b e r. Olen jälle ruumis külma tõttu, jalas ei ole midagi, on kuulda, et läheme lõuna poole, kus soem. Midagi varustust ei anta. Jumal teab, kas enam kodu saab, aga tema abiga võin seda veel loota.

Õhtul loeti lehti ja pandi ümber. Vene vägede poolt on võitusi küll, aga väiksel viisil ainult. Lennukeid on Vene väe poolt kaotatud 16 tükki, igal pool aina võit.

26. s e p t e m b e r. Hommikul anti välja puhvaikad ja vateerit püksid neile, kellel saapad jalas, paljasjalgsed on ikkagi ruumis.

27. s e p t e m b e r. Täna laupäev, kus otsitakse kõik narialused läbi. Leiti 6–7 paari saapaid, keegi omaks ei tunnistanud, võeti ära ja passiti jalga, kellel passis, sai soojad püksid ja puhvaika ja kohe tööle.

Öeldi, et enne 2–3 aastat ei pääse keegi. Olen juba 6 päeva ruumis, jalad on paljad, elu on väga igav.

Mõtted on alati kodu, ei tea, kas olete veel elus või juba rahulikus kodus, aga lootus ja usk Jumala peale, et olete veel ikkagi elus ja minagi pääsen ükskord siit ja saame veel üheskoos Jumalat kiita ja tänada. Tänu temale, et ta mulle hää tervise siiaajani annud. Alati näen teid, kallid kodused, unes. Kui üles ärkan, katavad pisarad jällegi silmi, et viibin Aasias ja mitte kodu. Olen selle nädala ilma tööta olnud, kuna teil, kodustel, on tööd nii palju. Ei saa teid aidata, ei saa ka kirja teel teatada endast. Iga päev vaatan 10 korda teie pilte, mis ühes on.

28. s e p t e m b e r. Olen ruumis juba 7. päev, välja ei saa minna, jalad on paljad. Eile õhtul maksti palka, 8 rbl. 50 kop. Väga suur teenistus. Eile öösel oli kellelgi politrukil silmad segi peksetud. Sarnaseid juhuseid tuleb palju siin ette. Lõunasöök on kapsa, loomapeedi, kurgi ja porgandi supp. Sarnane halb lõhn on juures nagu seasöögil, aga näljaga maitseb päris hästi.

30. s e p t e m b e r. Täna hommikul on streik söögi pärast, kes tööl käivad. Väga halb oli supp.

1. o k t o o b e r. Täna mõtlen, naisu, sinu pääle sünnipäeva puhul. Loodan, et kui Jumal elu ja tervist annab, siis saan jälle kodu. Seiklus on pikk ja raske, aga tema abiga võin saada veel kodupinnale. Jumal kaitsku ja hoidku meid ise teel."

Eduard Vahter kirjutas märkmikku pea iga päeva sündmustest ja oma mõtteist pikemalt, seevastu Aleksander Antsmaa ülestähendused on napid:

"8.–9. s e p t e m b e r. Ennustused on suured kodumineku üle.

10.–12. Jutud on jah kõvad äraminemiseks, saab näha, kuidas see täide läheb. Rahvast tuleb aga juurde ja läheb neid minema ka.

14. Hommikul käisin tööl, õhtupoolik vinnasin kõrvale ja käisin parikmahkri juures abent ajamas ja kartuleid keetmas ja tegin end pühapäevaseks meheks.

15.–16. Jäin haigeks.

17. Ikka edasi haige, heinakuhja ääres maas ilma söömata.

19. Ilma söömata olin päeva 3–4, nüüd hakkab jälle vähe paranema.

23. s e p t e m b r i l. Logelemine kestab edasi, tööl ei käi, saapaid ei ole ega mingisugust varustust soojemat ei ole veel saanud ja soppa on põlvini.

1. o k t o o b r i õ h t u l algas matk. Terve öö sai käidud mööda pikka võsastikku, üks tund sai puhatud, hommikuks oli ees jõgi ja suured mäed, siis oli riskeerimist, kui üle jõe saime. Kolme peale oli 150 grammi leiba ja türnpuumarja supp lõunal, herneid kaunades nosides ja õhtuks mullamarja supp."

TE REETSITE KODUMAA!

Kolm Pihtla meest asusid koduteele pikema ettevalmistuseta. Ehk lisas julgust seegi, et mõned olid juba varem jalga lasknud – kui kaugele keegi jõudis, polnud saarlastel aimu. Nagu Vahter, Antsmaa ja Pähk hiljem uurijale ütlesid, olid nad alles septembri lõpul lõuna ajal söökla juures kokku leppinud põgeneda.

Ühest suurest jõest pääsesid nad küll üle, seejärel otsustasid aga liikuda "raudtee lähedal, et mitte eksida" – nii tunnistas Herman Pähk. 3. oktoobri õhtul astusid militsionäärid saarlaste ette.

Muidugi ei jäänud venelasest ülekuulaja – tõlgiks oli major Paukson

– uskuma Eduard Vahteri seletust: me ei kavatsenud väeosast deserteeruda, vaid läksime kolhoosi tubakat otsima, kuid eksisime. Päevik, mille oli vene keelde tõlkinud leitnant Meister, näitas õiget põhjust, miks mehed raudteel kõndisid. Tõe oli Vahter ise kirja pannud 2. oktoobril:

"Esimene lendpäev. Hommikul sai söögiks türnpuumarja suppi, lõunal hernesupp. Kell on umbes 3–4. Kella ligi ei ole. Elu on päris hea, pikutan 40–50 minutit."

Herman Pähk tunnistas:

"Septembri lõpul ütles Vahter: mitmed on juba läinud siit tagasi Eestimaale, võiksime meiegi koju minna. Antsmaa ütles: lähme Ufaasse, sealt rongiga edasi, kuskil Moskva ja Leningradi vahel rindest läbi, sealt on Eestisse kõige lühem tee.

Tahtsin minna koju oma perekonna juurde. Punaarmee vastu poleks ma sõdima asunud. Kui sakslased oleksidki mind kinni võtnud, poleks nad mulle relva andnud. Saksa armeesse ma poleks läinud ühelgi juhul. Kui mind sinna oleks võetud, oleksin deserteerunud, parem pangu vanglasse."

Eduard Vahter, kes oli töötanud Kaali koorejaama juhatajana, pidi tunnistama, et Eestis oli ta kuulunud Kaitseliitu. Punaväe sissetulekul oli ta seismud teel valves, et elanikud tulnukate liikumist ei segaks.

29. oktoobri hommikul kulus Tšeljabinski garnisoni sõjatribunalil – eesistuja Gorev, liikmed Giniatullin ja Ahmetajev – kõigest 40 minutit kolme kodumaa reeturi kuriteo arutamiseks. Edgar Nool tõlkis ka meeste viimase sõna.

Herman Pähk: "Tegin vea. Kui oleksin teadnud, et sakslased on juba Eesti okupeerinud, poleks ma ehituspataljonist kuhugi läinud."

Eduard Vahter: "Tunnistan, et tegin vea, tahan selle oma tööga parandada."

Aleksander Antsmaa: "Palun kohtul mõista, et me kõik väga igatsesime koju, viibisime ju võõrsil ja ei osanud vene keelt. Varem elasin saarel, olin rumal ja kogenematu. Palun kergemat karistust."

Tribunal leidis, et saarlased tahtsid minna üle Saksa fašistide poolele, seega olid kodumaa reeturid.

N S V L i i d u Ü l e m k o h t u s õ j a k o l l e e g i u m j ä t t i s t r i b u n a l i o t s u s e – k õ i k k o l m m a h a l a s t a ! – m u u t m a t a.

KÕLE SÜGIS KOTLASES

VANGID LIIVAVÄLJAL

Pärast saabumist Kotlasesse ei lisanud August Tartes nädala jooksul päevikusse sõnagi. Ainult ühele lahtisele lehele kirjutas ta mõne lause, mis kõnelevad võõrsile viidu meeleolust:

"Polegi midagi kirjutada päevikusse – on ju kõik nii monotoonne, hall vangi elu. Iga päev kordub sama. Kuigi tööst jääks vähe aega üle, kuid see võetakse ka ära rivis seismisega."

15. a u g u s t i s t on märkmikus pikem sissekanne:

"Limenda. Jällegi uues "kodus". Esimesel päeval laadisime tühjaks praami, kus oli sees 45 vagunit, igas 20 tonni. Muidu elu veel läheks, kuid söök annab endast valusalt tunda. Seni saime kaks korda päevas süüa, hommikul ja õhtul, nüüd saame küll kolm korda, kuid päevane norm tuleb väiksem kui enne. Tavaliselt on hommikul taldrikutäis suppi ja kild leiba. Lõunaks samuti supp ja leib, õhtuks paar lusikat putru ja topsitäis mõrudat teed.

Olen sellest elust nii tüdinenud, kõik, mis näen, ei paku mingit huvi, ainult see veel teeb veidigi rõõmsamaks, kui kostab mõni suurtükimürin, mille kohta meil üteldakse, et "päästja" on kaunis ligidal. Tõelikult käivad lahingud umbes kuuesaja kilomeetri kaugusel Arhangelsis. Vahel läheb meist mööda mõni laev evakueeritutega, mõni haavatutega, oleme Düüna jõe kaldal Limendas.

17. a u g u s t. Koidab pühapäeva hommik, kuid mitte vangidele liivaväljadel. Tõuseme tavaliselt täpselt kell 6 – või õigemini käib korrapidaja vali käsklus: "Maast lahti!" Pesemine, ülelugemine, siis toiduks paigale ja siis tööle. Lähme kuiva jõesängi kaldale kiskuma palke, mis on juba seisnud aasta-paar. Kuid ega neid siin üksi ei mädane. Kogu ümbrus, nii kaugele, kui silm ulatub, on täis palke ja viletsaid puumaju, ka mõni kivist vabrikuhoone, arvatavasti tsaariaegsed, ja see on osa linnast, osa Kotlasest, Limenda. Linna tänavad on umbes säärased nagu meil Eestis kruusaaugud või nagu nägime pommituse tagajärgi Kingissepas.

31. a u g u s t. Pühapäevane, karge hommik. Puhuvad vinged tuuled, sajab vihmagi. Olen veel ruumis, laman oma asemel või "riiulil", nagu meil magamisaset hüütakse. On ju ühes ruumis 345 meest. Narid on kolmekordsed, kus igale 50 cm-le tuleb üks inimene."

PÄEVAD RASKED, VAEVASED

Oktoobrikuu lõpul tundis noormees taas vajadust oma mõtteid päevikule usaldada:

"24. o k t o o b e r. On möödunud päevi raskeid, vaevaseid. Juba kolm kuud olen kaugel kodust – Venes! Siin pole enam kellegi elu, nälg varitseb kõikjal. Mehed liiguvad kui varjud, nad ainult liiguvad, muuks polegi enam jõudu. Veel mõni päev, siis varisevad peaaegu kõik.

Töö on raske. Hommiku kella viiest õhtu kella 8-ni. Ah, lõpeks ometi need lauad – need tüütavad nii ära, et enam elada ei taha. Sest normid on nii suured, et peaaegu võimatu on neid täita – ja toit – see polegi õieti muuks kui selleks, et hing sees seisaks. Tavaliste on hommikuti peedisupp paari kapsalehega ning 200 grammi vesist maisileiba. Lõunaks sama supp, ainult 1 kulbitäis pudru (hirsi, tatra või vahel harva tangu). Ja õhtuks ainult pudru.

25. o k t o o b e r. Jällegi lauad, paksud ja rasked plangud. Ma ei tunne end kuigi hästi. Olen lihtsalt haige. Kuigi ta pole õieti haigus – nõrkus tükib vägisi ligi. Olen nii nõrk, et jalad võtab nõrgaks käies – kuid midagi pole parata. Sest ambulantsist vabastust ei saa. Saab ainult siis, kui surm juba kaunis ligi on või palavik näitab 38 – 40 kraadi.

Kostavad üksikud, kuid tugevad paugud – peaaegu kogu õhtuse poole. Nii pannes värisema õhu – paugud kostavad Arhangelsi poolt.

26. o k t o o b e r. Algab päev – pühapäevane, kuid mitte meil, vaeseil vangidel. Lähme oma harilikule tööle, et saada viletsat toitu hinge ja elu alalhoidmiseks. Pole meil seni kolme kuu jooksul ainustki vaba päeva olnud. Oleme muutunud orjadeks, et liikuda päevast päeva, ilma et oleks ka mõni vaba hetk oma korraldamiseks. Kaob viimane tahe millekski muuks kui ainult, et saaksin kätte viletsa supinatukese ja et tuleks õhtu, saaks laudadele oma kondid puhkama panna. Magame kogu kolm kuud ainult laudadel. Pole muud kui sinel ja frents külje all ja vahel pääl – pole midagi imestada, sest oleme ju "suurel kodumaal", kus "kultuur" on teinud määratuid "edusamme".

Lõunaks lõpetasime töö ning algas riviõppus üle hulga aja. Kuid mis rivi suudan ja suudavad tehagi nälgind ning tööga tapetud inimesed – aga tuleb teha.

27. o k t o o b e r. Kole ilm, sajab vihma, mida saadab kange tuul – külm ja kõle. Lumi on küll sulanud, mis oli nädalpäevad maas. Mõtlen juba, et jääbki talveks.

28. o k t o o b e r. Kena sügisene ilm. Elu on nii tuimaks teinud meid kõiki, et pole kellelgi kaastunnet teiste vastu. Tüli ja riid on kõikjal, suureneb päevast päeva, sest meeste kannatus on haripunktil. Iga pisem sõna ärritab juba niivõrd palju, et anna kas või üks "tuline" ära. Jah, on ju kogu kolm kuud siin lagedal liivaväljal oldud – kõik on nii monotoonne hallis sügispäevas – ainult lauad, lauad, lauad ja vilets toit. Vahel tuleb mõte, et katsuda veidi seigelda – pageda siit põrgust. Olgu siis kas või surm ees ootamas. Enam ei suuda taluda siin põrgus kauem.

29. o k t o o b e r. Külm ja kõle. Meile sõidab järele üks puksiirlaev, viies kaugemale tööle. Loodan küll uut tööd saada, kuid on pea sama mis seni. Tuleb lauad ühest pargasest teise laduda. Aga siiski parem kui kandmine. Ta ei hakka nii õlgadele ja kätele.

Ei saanudki just vara tööle hakatud, umbes kella 12-ne aegu. Teeme kella poole kuueni ja siis algab tagasitulek, mis on täiesti nöök, sest on ju 6 või 7 km jala käia sadamani, sääl oota laeva, nii et hambad lõgisevad. Jõuame kasarmusse kella 9-ks. Magama saame alles kella 11 paiku, tavalisest paar tundi hiljem. Mis veel kõige hullem – ilma söömata hommikust õhtuni, sest säält kodu tulla polnud võimalik.

30. o k t o o b e r. Mehed on nii väsinud, et ei suuda rohkem normist täita kui pool ja kui suudakski, siis pole ju selleks kellelgi õiget tahtmist. Õhtu eel läheb ka ilm koledaks – tuleb lund nagu kotiga, mida saadab kange ja külm tuul.

31. o k t o o b e r. Ainult veel käima jõuad. Teeme siiski. Täitsime 30% normist. Lubati küll öösi kella 12-ni tööd teha, kuid mehed ei teinud ükski pääle kuue.

1. n o v e m b e r. Laupäev – kui kena oleks see siis, kui oleksin kodu, aga siin on kõik päevad ühesugused, olgu nad argi- või pühapäevad, raske töö on alati.

Täna käis siin suur kommunist – keda meie kodumaal valiti suurele kohale – Abels. Ta seletas nii ütelda vaga näoga, et peab kõvasti tööd tegema, et päästa "suurt kodumaad" hävimise eest. Seletas, et mida meie tagalas rohkem töötame, seda tugevam on front.

7. n o v e m b e r. "Suur revolutsiooni" püha, mida ka meil peetakse. Saame magada kaks tundi kauem kui harilikult ja tööle ei lähe. Saame sada grammi leiba rohkem, isegi õlut – aga see tuleb omal osta – 2,60 liiter.

8. n o v e m b e r. Pole püha enam – laadime laudu kuni lõunani, õhtupoolikul tuleb bensiinibargas. Bargases on 4000 vaati. Laadime peaaegu 4 päeva. Aga mis kõige hullem on – külm, 20 – 30 kraadi C vahel, tahtes võtta vägisi jalgu ja käsi. Pole ju käeski muud kui linased kindad.

12. n o v e m b e r. Tühjendame bargast kuusekoore laadungiga. Jällegi töö, mis sooja ei anna. Külmeta hommiku vara kuni õhtu pimedani kanges pakases. Külm aina tugevneb, võttes juba meestel varbaid, sest jalas on väikesed saapad, kuhu ei lähe õieti alla rohkem kui ühed pesuriidest nartsud, needki nii pinevil jalas. Seljas pole ka muud kui kuub ja palitu, ime, et külm siis ära ei võta – pole ka rasvaineid kuu-paar saanud.

13. n o v e m b e r. Täna olen ambulantsis, ootan järge kuni lõunani. Õhtupoolikul jällegi tööle poolhaigena ning nelisada grammi leiba seitsmesaja asemel.

20. n o v e m b e r. Elu on veidi paranenud – aga ainult selletõttu, et leidsin ühest pargasest hea kandami märga maisijahu, mille tõttu on nüüd nälg mõneks päevaks eemaldatud."

KAKS EESTLAST RAUDTEEL

Siinkohal lõpeb August Tartese sõnum, mida pole seni lugenud ükski tema lähedane. Ometi soovisid seda lugeda ja lugesidki üsna pea needki, kes ise sõnagi eesti keelt ei mõistnud.

22. novembri õhtul aga kirjutas 109. töökolonni rühmakomandör V. Senkevitš raporti:

"Õhtusel kontrollimisel ei olnud August Tartes ruumis. Põhjalikul otsimisel selgus, et ta oli deserteerunud koos Johannes Tammelehega. Hommikul oli Tartes soovinud minna ambulatooriumi, kuid vastuvõtule ei ilmunud."

Kohe kuulati üle mitu meest. Habarovskis sündinud, kuid Vajangu vallast mobiliseeritud Herbert Piht seletas:

"21. novembril tuli Tartese juurde Johannes Tammeleht, nad rääkisid omavahel. Kuulsin ainult viimaseid sõnu: "…niisiis homme". Ei saanud

aru, mida nad kavatsesid. Juba varem olid nad midagi vaikselt arutanud.

Kui tulin pärast lõunat narile, ei näinud Tartese kotti. Keegi ütles, et Tartes läks oma kotiga haigete ruumi. Õhtul selgus, et teda pole. Kord näitas ta mulle kompassi, öeldes: "Seda võib vaja minna." Et nad valmistuvad põgenema, ma ei mõelnud."

Lehtse vallast pärit Johannes Neeme tunnistas, et Tartes oli tööl halvas kirjas, sageli haige, nõrk.

23. novembril teatas töökolonni ülem eestlaste põgenemisest Kotlase sõjakomissariaati, sõjaväeprokuratuuri ja NKVD osakonda.

Tegelikult poleks tarvitsenud vaeva nähagi, sest juba samal päeval kell 18 tabas Nikolai Medvedjev, Sevdvinlagi "strelok" – nii ta ise oma ametiks akti kirjutas – kaks kahtlast eestlast, kes väga halvasti oskasid vene keelt, raudteel Kirovi poole astumas. Ta võttis Tarteselt ära "tundmatus keeles" kirjutatud märkmiku, mingi dokumendi – ilmselt pidas ta silmas Krüüdneri algkooli lõputunnistust aastast 1934 – ja rikkis kompassi. Tammelehe kotist leidis ta pesu, kaks uut käterätti, kaks paari jalarätte ja mingid eestikeelsed paberid – ka Vajangu vallast pärit Johannes Tammeleht oli teel Kotlasesse oma muljeid-mõtteid päevikule usaldanud.

RUVEN ŠER JAGAB SELGITUSI

26. novembril luges prokurör Verhovtsev läbi August Tartese päeviku, mille oli nobedasti vene keelde tõlkinud Ruven Lvovitš Šer – sama mees, kes oli usinasti tööd teinud septembris tabatud 14 desertööri vastuste tõlkimisel uurijaile.

Verhovtsev kulutas mitu paberilehte, et tõestada: August Tartes on väga ohtlik vaenlane, kes läks Eestis bandesse, et kukutada Nõukogude võim. Asitõendiks kõlbas seegi, mis noormees oli kirjutanud juba Eestis väikesele lehekesele. Et venelased kirjapandu mõttest selgesti aru saaksid, lisas võimutruu Ruven Šer omalt poolt selgitusi:

"Eestis kutsuti "jäneste polku" minejaiks mehi, kes läksid metsa, et tegelda banditismiga, ja noori sõjaväekohustuslasi, kes lootsid kõrvale hiilida kutsest Punaarmeesse, end metsas varjates lootsid nad üle elada segased ajad.

Senise all mõtleb Tartes nähtavasti Nõukogude võimu, kuna inimesed, kes olid metsas, ootasid Eestisse Saksa vägesid, et koos nendega võidelda endiste rõhujate vastu."

Kuigi August Tartes oli end punaväkke käsutajate eest ainult paar päeva varjanud, kirjutas Verhovtsev, et Tartes oli kuu aega sõdinud bandes Nõukogude võimu vastu!

Arhangelski oblasti NKVD vägede sõjatribunali ette viidi August Tartes ja Johannes Tammeleht 13. veebruaril 1942. Seal väitis Tartes, et ta ei võidelnud Nõukogude korra vastu Eestis, ainult varjas end kaks päeva metsas. Veel püüdis ta selgitada, et ei kavatsenudki väeosast ära joosta, vaid tahtis leida kergemat tööd, sest oli haige. Seda ega ka väidet, nagu oleksid nad läinud Kotlasest toitu otsima, tribunal uskuma ei jäänud.

Pikka juttu ei aetudki, pealegi oli käepärast tähtis asitõend – päevik, kuigi Tartes seletas: "Päevikus pole vaenulikke väljendeid nõukogude korra vastu, kirjeldasin ainult seda, mida nägin."

Istung kestis 55 minutit, siis luges tribunali eesistuja ette määruse:

August Tartes maha lasta, Johannes Tammeleht saata kümneks aastaks töölaagrisse.

Otsus oli lõplik, edasi kaevata ei lubatud.

August Tartes mõrvati 23. märtsil 1942.

SISUKORD

ESIMENE OSA

Kõik loodavad tulla tagasi 3
Kes me õieti oleme? 7
Maapoiss põlluserval 10
Volgamaa kontrastid 12
Kirjad lemmikuile 14
Kahju vene töörahvast 16
Noppisin sulle ühe kannikese 17
Sagimist on jõhkrat moodi 21
Kiri õele 23
Kallim kui elu 26
Vladimir Lepikų kangelastegu 27
Kolm haakristi 30
Ausad tunnistajad 35

TEINE OSA

Üürike vabapõli 39
Minu kodumaa on Eesti 44
KIRVEGA KODUTEEL 46
Rein Kivi tõi pätsi leiba – Elmar Kool kutsus kaasa – Kuhu nad küll läksid? – Puhkus kolhoosis – Võssa jäi kaks laipa – Koer leidis jäljed – Tahtsin minna rindele – Miks vaikisite? – Tribunal muinasjutte ei usu
KATUSETA VANGLAS 62
Lõikuskuu viimane õhtu – Kirill Sarve päevik – Valvas koristaja Anna – Kas see on Teie päevaraamat?
SAARLASED ORJALAAGRIS 78
Hääd ööd, kallis naisu! – Korvitäis mulda kärus – Jumal, päästa meid siit! – Seiklus on pikk ja raske – Te reetsite kodumaa!
KÕLE SÜGIS KOTLASES 90
Vangid liivaväljal – Päevad rasked, vaevased – Kaks eestlast raudteel – Ruven Šer jagab selgitusi

AS "Ühiselu"